

ՀԱՅԵՐԸ ՊՈՒԵՆՈՍ ԱՅՐԷՍԻ ՄԷՋ (1909-1920)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Արժանթինի մէջ սպանական տիրապետութեան դէմ շարժումը սկսած էր 1810ին ու երկրի անկախութիւնը հռչակուած՝ 1816ին: Սակայն Արժանթինի քաղաքական ամբողջական կազմաւորումին սկիզբը պէտք է նկատել 1852ը, երբ մօտ քառասուն տարուան պատերազմներէ, քաղաքացիական կռիւներէ, ժողովրդավարական թէ մենատիրական փորձերէ ետք, Սահմանադիր ժողով մը կը գումարուէր ու յաջորդ տարին երկրին սահմանադրութիւնը կը հռչակուէր:

Այս ժամանակաշրջանի ամէնէն յառաջապահ մտաւորականներէն մէկը՝ Խուան Պաուլիսթա Ալպերտի, ճիշդ 1852ին կը հրատարակէր իր Հիմքեր Եւ Մեկնակէտեր՝ Արժանթինի Հանրապետութեան Կազմակերպութեան Համար ազդեցիկ հատորը, որ կը պարփակէր սահմանադրութեան նախագիծ մը, որուն դրոյթներէն շատեր (ամերիկեանի անմիջական ազդեցութեամբ) պիտի ընդգրկուէին 1853ի սահմանադրութեան մէջ: Ծաւալուն ներածութեան մէջ, Ալպերտի երկարօրէն կ'անդրադառնար երկրի գրեթէ դատարկ հողատարածքը բնակեցնելու մասին եւ կ'արձանագրէր այնուհետեւ կանխադրոյթի (postulate) աստիճանին հասած իր հռչակաւոր տողերը.- «Բնակեցնել հարստացնել է, երբ կը բնակեցուի ճարտարարուեստին պիտանի եւ արդիւնատր ու հարստացուցիչ աշխատանքի վարժ անձերով: Բնակեցնել քաղաքակրթել է, երբ կը բնակեցուի քաղաքակիրթ անձերով, այսինքն, քաղաքակիրթ Եւրոպայի բնակիչներով (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»¹: Այս ոգիով էր, որ 1876ին նախագահ Նիքոլաս Աւետանետայի հրապարակած թիւ 817 օրէնքը («Աւետանետա Օրէնք») կ'արտօնէր մինչեւ 60 տարեկան օտարականներու ներգաղթը: Սակայն, կից ուղերձին մէջ, ան կը շեշտէր, որ «(...)անուանց քացառելու ինքնաբոյս գաղթը, ջանք կը թափուի գանձնք [գաղթականները] ընտրելու Եւրոպայի հիւսիսէն եւ հարաւի ուրիշ երկիրներէ, ուր շատ ատիկ դիւրին է գանձնք գտնելը յարմար պարագաներու տակ, որոնք փնտռուած արդիւնքը կ'ապահովեն (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»²: Այս նկատողութիւնը նպատակ մը կը մատնէր՝ պաշտօնապէս «ընտրովի» գաղթականութիւնը գերադասելու, քաջալերելու

անոր ներմուծումը Հիւսիսային Եւրոպայէն կամ, հակառակ պարագային, հարաւէն, երկրորդական դասերով այլ վայրերէ եկող գաղթականներու ինքնարուխ ներհոսքը: Հետեւաբար, միջին արեւելեան ու ասիական գաղթականութիւնը երբեք մասնաւոր խրախոյսի չէ արժանացած, ինչ որ ընդհանուր առումով լատինամերիկեան բազմաթիւ երկիրներու պարագային նկատուած միտում մը եղած է:

Յաջորդ 75 տարիներուն, իշխող դասակարգը բնակեցումի այս քաղաքականութիւնը պիտի ձգտէր գործադրելու: Երկիրը տնտեսական ու մշակութային բուն վերելք մը կ'ապրէր որպէս հետեւանք «80ականներու սերունդ» կոչուած ընտրանիի ծրագրին, որու նպատակն էր Արժանթինը վերածել արեւմտեան տիպի արդիական պետութեան մը: Կալուածատէր դասակարգին ձեռքը գտնուող գիւղատնտեսական արտածումները երկրին եկամուտը կ'ապահովէին: Զարգացումի այս ծրագիրը վերջ պիտի գտնէր 1929ի համաշխարհային տնտեսական մեծ տագնապի նախօրէին, երբ Արժանթինի տնտեսութիւնը աշխարհի ութերորդն էր: Այս տագնապը, որ սկսաւ Նիւ Եորքի սակարանի անկումով, իր ետին ներքաշեց աշխարհի մեծ տնտեսութիւնները եւ յատկանշուեցաւ համընդհանուր ճգնաժամով մը, ծանօթ՝ Great Depression անունով, որ երկարաձգուեցաւ զրեթէ մինչեւ Բ. Աշխարհամարտի սկիզբը: Աշխարհի մէջ հումքի արտածումը հսկայ կորուստ մը արձանագրեց՝ ճարտարարուեստական կեդրոններու արգիւնարերութեան դանդաղեցումով կամ կասեցումով, ինչ որ իր կարգին ժխտական խոր ազդեցութիւն ունեցաւ արժանթինեան տնտեսութեան վրայ:

Եւրոպայէն գաղթականութիւնը կը քաջալերուէր որպէս աժան աշխատուժ: Այսպէս, մինչ 1869ին բնակչութեան 12.1%օր օտար էր, 1914ին համեմատութիւնը 30.3% էր³: Ինչպէս կը պատմէ 1911ին տպուած թղթակցութիւն մը, երկրի կառավարութիւնը այս շրջանին «իր մեծածառալ եւ ամայի երկիրները բնակչական եւ կուլտուրական երկիր մը դարձնելու նպատակով պրօշտիտներ տարածած է (...) թէ Արժանթինի հիւպատոսներուն եւ թէ տեղային լրագրաց քղակիցներուն միջոցաւ, որպէս զի ամէն անոնք որ կ'ուզեն գաղթել իրենց վիճակը բարտրելու համար, գերադասեն Արժանթինը, խոստանալով որ ամէն գաղթականի կ'յատկացուին (sic) հողեր որոշ քանակութեամբ, որպէս զի անոնք մշակեն (...)»⁴:

Թէեւ 1876ի օրէնքը ուղղուած էր որոշ ընտրութեամբ ներքին նահանգներու բնակեցումը քաջալերելու, յարակարծօրէն, նոյն տարուան հողաբաշխումի առաջին օրէնքը կ'արտօնէր մինչեւ 80.000 քառ. մեթր հողերու վաճառքը մէկ հողի: Ասիկա զարկ տուաւ փոքրամասնու-

թեան մը ձեռքը կեդրոնացնելու հողի սեփականութիւնը, ինչ որ իր կարգին երկրագործութեան զարգացումին խոչընդոտեց: 1904ին բնակչութեան միայն 42%ը ոչ-քաղաքարնակ էր (32%ը՝ օտարահայտակ)⁵, իսկ 1910ին միայն 66.000 ազարակ կար՝ Միացեալ Նահանգներու 6.000.000ին դիմաց⁶:

Արժանթին, Հետեւարար, հիմնականին մէջ քաղաքարնակ գաղթ մը ունեցաւ, եւ սեփական հող ձեռք ձգելու անկարելիութիւնը պատճառ դարձաւ, որ բազմաթիւ գաղթականներ կաջք հաստատէին յատկապէս մայրաքաղաք Պուենոս Այրէսի մէջ, որ իր արուարձաններով երկրի բնակչութեան մէկ երրորդը կը խմբէ այսօր:

Այս միտումին որպէս հետեւանք, արժանթինահայ համայնքի մօտաւորապէս 90%ը Պուենոս Այրէս, իսկ մնացեալ 10%ին մեծ մասը՝ երկրի երկրորդ քաղաք Գորտոպա կը բնակի:

ԺԹ. Ղարուն, բացի հատուկեան ու գրեթէ աննշմար անհատական օրինակներէ, հայերը գրեթէ ոտք չդրին Արժանթին: Ի. Ղարու առաջին տասնամեակին այդ վիճակը փոփոխութիւն չկրեց: 1901-1909ին, օրինակ, ըստ քաղաքի նաւահանգիստի տոմարներուն 55 հայ մտած է Պուենոս Այրէս⁷: Թիւր, անուշտ, ամբողջական չէ, քանի որ պաշտօնական տուեայները ծանօթ են իրենց անվստահելիութեամբ⁸: Այդ տարիներուն Արժանթին եկած որոշ գաղթականներու անուններ յայտնի են: Այսպէս, 1896ին Հալէպ տարուած 30 որբերու շարքին էր Քուան Սայլուա (Սայլուպա), որ հոմսեցի հարուստ արարի մը հոգեզաւակը դարձաւ: Դարասկիզբին Արժանթին գաղթեց, հաստատուելով Սանթիակո տէլ էսթերօ նահանգը, ուր մեծ թիւով արարներ կային, եւ աշխատեցաւ արարական դպրոցի մը մէջ: 1930ին Ֆրիաս քաղաքի ոստիկանապետը եղաւ ու աւելի ուշ՝ դատաւոր: 1955ին դեռ ողջ էր⁹:

Սամուէլ Պարչայեան (1855-1951) Քոնսեպիսոն տէլ Ուրուկուայի (էնթրէ Ռիոս նահանգ) նաւահանգիստի տնօրէնն էր 1905ին, երբ կը ծրնէր իր գաւակը՝ Քուսթօ Հեթթոր Պարչային (sic), որ 1956ին Պուենոս Այրէսի մերձ շրջաններէն Սան Ֆերնանտոյի մէջ ոստիկանապետ էր: Պարչայեան տնօրէնի պաշտօնը վարած էր նաեւ Պուենոս Այրէսի նաւահանգիստին մէջ¹⁰:

1905ին իր ընտանիքով Պուենոս Այրէս կը ժամանէր վանեցի Մկրտիչ Պինայեանը, որ 1890ի Յունուարին արդէն Սանթիակո տէ Չիլէ էր, ուր ժամանած էր Մարսէյէն:

1890-1902ին Պինայեան նիւթական բարօր վիճակ մը ունէր Չիլէի մէջ, տնային իրերու եւ կահոյքի վաճառատուներու շարք մը հիմնած ըլլալով տարրեր քաղաքներու մէջ: Ամուսնացած էր տեղացի կնոջ մը հետ,

որմէ 13 զուակ ունեցած էր (հինգը Չիլէ ծնան): 1902ին սնանկանալով, որոշեց իր ընտանիքով մեկնիլ Հարաւային Ափրիկէ, ուրկէ Հատած էին հարուստ ոսկեհանքերու յայտնագործութեան լուրերը: Երեք տարի ետք, անյաջողութեան մատնուած, Պուենոս Այրէս հաստատուեցան: Պինայեանի նիւթական կացութիւնը կրկին բարգաւաճեցաւ ու հոն ապրեցաւ մինչեւ մահը (1937)¹¹: Իր միակ մանչ զուակը՝ պատմարան Նարսիս Պինայեան (1896-1970), Արժանթինի առաջին համալսարանաւարտ հայր եղաւ, իսկ վերջինիս զուակը՝ Նարսիս Պինայեան Գարսոնա (ծն. 1928), լրագրող ու պատմարան, արժանթինահայ համայնքի ուսումնասիրութեան ունիվերսիտէի դարձաւ:

10 Յունիս 1909ին Պուենոս Այրէս ժամանեց առաջին հաճրեցի գաղթականը՝ Մանուէլ Մուիթաֆեան¹²: Նոյն տարին կը հասնէր առաջին այնթապցին՝ Յակոր Թոփճեան¹³: 30 Մեպտեմբերին 23 հոգի կը հասնէին (Հապէշեան, Ներսէսեան, Գազանճեան եւ Խայեաթ ազգակից ընտանիքները Քիլիսէն, Այնթապէն ու Խարբերդէն), իսկ 25 Դեկտեմբերին՝ համայնքի ապագայ ղէմքերէն՝ ճարտարապետ Իսրայէլ Արսլանը (կեսարացի)¹⁴:

«Հայկական եւ սլաւոնական խանութներու, իտալական ճաշարաններու շուքին տակ, մեծ քաղաքի առաջին փորձարկումները կը կատարուին ազգային խոհանոցներու ներկայացումով (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»¹⁵: 1910ին Պուենոս Այրէս այցելած Ֆրանսացի լրագրող մը այսպէս կը նկարագրէր: Տէ Լա Փլաթա գետին մերձ Պախոյի ժողովրդային թաղամասը: Հայերը արդէն նշմարելի էին: Այդ տարի անոնց թիւը արդէն 200ի կը հասնէր¹⁶:

Հակառակ իրենց սակաւաթիւ ըլլալուն, անոնք նշմարելի էին նաեւ Արժանթինի Գաղթականութեան Տնօրէնութեան համար, որ 1909ին իսկ հայերն ու արարները «ըփուար համարկելի»¹⁷ կ'որակէր: «Համարկել», օրուան բառապաշարին մէջ, հաւասար էր «ծուլել» բառին:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԹԱԼԻՔԻՆ ՍԿԻՉԲԸ

1909-1910ի գաղթը ունեցած է ընդհանուր եւ մասնաւոր պատճառներ: Ապրիլ-Մայիս 1909ի Ատանայի ջարդերուն հետեւանքով, Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումին առթած գինովութիւնը եւ փոփոխութեան պատրանքները սկսան անհետանալ, յատկապէս հայրենակ գաւառներուն մէջ: Բազմաթիւ մեկնողներու համար - որոնք յաճախ ամուրի երիտասարդներ էին - գինուորական պարտադիր ծառայութիւնը, իր դաժան հանգամանքներով, շատ զբաւիչ հեռանկար մը

չէր: Ուրիշներ իրենց ետին ընտանիք մը կը ձգէին, անոր պարուստը ապահովելու եւ, լաւագոյն պարագային, աւելի ուշ զանոնք իրենց քով կանչելու յոյսով:

Միացեալ Նահանգները արդէն սկսած էր խտացնել մուտքի ձեւակերպութիւնները: 1897ին ամերիկեան ծերակոյտը արգիլած էր այն անձերուն մուտքը, որոնք աչքերու «վարակիչ ու վտանգատը» հիւանդութեամբ մը՝ խշտուկով (trachoma) ախտաճանաչուէին: Թրքահայերու 40%ը այդ վիճակին մատնուած էր, ինչ որ զիրենք կը զնէր մերժումի՝ “no bono” դասակարգին մէջ¹⁸: Որպէս այլընտրանք, շատեր պիտի բռնէին առաջին հերթին Արժանիքներ, ապա Պրագրիլի եւ Ուրուկուայի ճամբան: 1904-1913ին, 2.400.000 գաղթականներէ յոկ 56ը Արժանիքներէն մերժուած էին առողջական պատճառներով, մինչ 1899-1910ին միայն հայերու պարագային 99% հոգիի ԱՄՆ մուտքը արգիլուած էր¹⁹: Ժամանակի ականատեսներէն մէկը կը գրէր -

Պուենոս Այրեսն ալ, իբր երկրորդական գաղթավայր, կը սկսի Հայուն դառնալ Հիւսիսային Ամերիկայէն յետոյ, առժամանակեայ քաւարան անոնց համար՝ որ մեծ մեծ յոյսեր դնելով Հիւսիսային Ամերիկայի վրայ, ճամբայ կ'ըլլեն՝ բայց “նո պոսիո” ըլլալով կէս ճամբան, կուզան մեղքերնին քաւելու հաս, մինչեւ որ ո եւ է կերպով չուեն դէպի Հիւսիս, դէպի Երկրային Արքայութիւնը...²⁰:

Գաղթայիքը զուտ հայկական երեւոյթ մը չէր, քանի որ հրեաներն ու արարներն ալ կը դիմէին տարագրութեան, միեւնոյն պատճառներով²¹:

Արժանիքներ կը մնար բոլորովին տարաշխարհիկ երկրամաս մը ինչպէս պարզ մահկանացուին, այդպէս ալ գաղթի մասին մտածողին համար: Այդ տարիներէն եկող մանրավէպի մը համաձայն, 1912ին Պոլիս գտնուող բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը յուսահատ վիճակի մը մէջ գտնուելով, բսած է, թէ կ'ուզէր հեռանալ «մի այնպիսի տեղ, ուր ոչ հայի, ոչ տաճկի երեսը տեսնիմ»: Իսկ ընկերները խնդուքով «խորհուրդ տուին Պուենոս Այրես կամ Արժանքին երթալ»²²:

Գաղթականներուն առաջին կեդրոնավայրը Լափրիտա 644 փողոցի conventilloի մը երկրորդ յարկն էր, իսկ հաւաքավայրը՝ կրեոացի հրեայ Իցհակ Իցհակիի կամ «Իգմիրի հրեային սրճարան»ը, որ արարական թաղամասը կը գտնուէր (25 տէ Մաթօ եւ Վիամոնթէ փողոցներու խաչմերուկին)²³: Այս թաղամասը նոյնպէս Թուրքիայէն գաղթած հրեաներու բնակավայրն էր²⁴:

«Քոնվենթիօ»ն ԺԹ-Ի. դարերու Պուենոս Այրէսի ամէնէն աժան բնակարանն էր, թէ եւ 1910ին գինը եռապատկուած էր 1875ի բաղդատ-

մամբ: Աւելի նոր կառույցներու մէջ, 10 քառակուսի մեթրանոց սենեակ մը կը վարձուէր ամսական 25-60 ֆրանքով²⁶: Այս շէնքերը միջանցքներու երկայնքին կամ կեդրոնական բակի մը շուրջ կառուցուած սենեակներէ բաղկացած էին: 1907ին 2.500 նման շէնքեր կային՝ 150.000 բնակիչներով²⁶:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՎԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հայ գաղթականներու բազմացումին պատճառով, շուտով կը սկսէր համայնքին կազմակերպումը: 7 Մայիս 1911ին ծնունդ առաւ առաջին միութիւնը՝ «Հայ Բարեգործական Ընկերութիւն Արժէնթինի» անունով²⁷: Նոյնմբերի առաջին ընդհանուր ժողովին, 47 հոգիի ներկայութեամբ, հիմնադիրներէն Հմայեակ Յակոբեան ատենապետ ընտրուեցաւ²⁸: Ընկերութիւնը Ապրիլ 1913ին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղը դարձաւ: Կեդրոնը հաստատուեցաւ Փայերմօ թաղամասը (Ակրոէ 617), ուր, հետեւելով արարներուն, հայերն ալ սկսած էին բնակիլ 1911ին²⁹:

Եկեղեցիի բացակայութիւնը զգալի էր³⁰: 1911ին Հայկ Մոսկոֆեան կը նշէր.- «Աերջերս անգլիախօս հայ երիտասարդներ Անգլիական եկեղեցոյ հոգաբարձութեան դիմեցին որ ժողովներ գումարելու համար իրենց տուն մը տրամադրելի ընեն: Սիրով ընդունեալ (sic) այս խնդիրը եւ հիմա Կիրակի օրեր կրօնական ժողովներ տեղի կ'ունենան: Երբեմն անգլիացիներ ալ կը խօսին մեր ժողովին»³¹: Ժողովները հաւանաբար կատարուած են Անգլիկան եկեղեցոյ մայր ժողովարանին (25 տէ Մաթօ 282) կից շէնքի մը մէջ: Մոսկոֆեան հայերէնի կը թարգմանէր պատուելիներու քարոզները եւ Յովհաննէս Պարզեւեան շարական կ'երգէր: Այս բոլորը դժգոհութեամբ դիմաւորուեցան իրենց խորթ երեւոյթի պատճառով³²:

Յունուար 1912ին, արարկիրցի Տ. Պաղտասար Քահանայ Պարասաթեան կը ժամանէր իր երկու զաւակներով: Ըստ Նորայր Աւագ Քահանայ Տէր Խորէնեանի ու Նարսիս Պինայեանի, վէճի մը պատճառով, քահանան թուրք մը սպաննած էր իր զուգին՝ Շեփիկի մէջ: Ան փորձած էր Միացեալ Նահանգներ գաղթել, սակայն անդրանիկ զաւակին խշտուկը արգելք եղած էր³³: Սակայն, Պոլսոյ Պատրիարքին ուղղուած նորայայտ նամակ մը, իր տուեալները քաղած ըլլալով կրօնաւորէն իսկ, կը սրբազրէ այս աւանդական պատումը.-

«Յիշեալ քահանան իր թնին այսինքն Արաքիիի Առաջնորդարանէն մեկնած է գրեթէ երեք ամիս առաջ. քանի մը օր մնացած է Պոլսոյ մէջ:

Վերջապես իր երկու հարազատ զաւակները Նիւ-Եորք դրկելու համար, մինչեւ Փաթրաս ընկերացած է անոնց եւ սակայն քանի մը կարեւոր պատճառներով չկրնալով իր այս նպատակին հասնիլ մտադրած է իր զաւակներով դէպի հոս Պուենոս Այրես գալ ու ամսոյս 10ին տեղս հասաւ: Ինքը գրեթէ ութը տարի Արաբկիրի Առաջնորդական թեմին տակ պաշտօնավարեր է Շեփիլ գիւղին մէջ, որուն քահանայական ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցած է Երուսաղէմ[ի] վանքը»³⁴:

ՀԲԼՄը որոշեց եկեղեցական յատուկ ընկերութեան մը կազմութեան օգնել եւ ի նպաստ քահանային հաւաքոյթ մը կազմակերպել: Ներկաներէն շատեր անդամակցեցան նորակազմ «Եկեղեցասիրաց Ընկերութիւն Արժէնթինի Հայոց»ին եւ ընտրեցին ինը հոգիւնոց առժամեայ վարչութիւն մը³⁵: **ՀԲԼՄը ժողովի համար իր սրահը տրամադրեց, նշելով, որ «սակայն եկեղեցական արարողութիւն կատարելը արգիլուած է, քանզի հոս գրադարան եւ լսարան մ'է ընկ[երութեան] յատուկ եւ եկեղ[եցական] արարողութիւն կատարել ըստ եկեղեցական կանոնի անմերտի է»**³⁶:

Պարաստութեան կը բնակէր 1909ի ժամանոցներէն Յովհաննէս Հապէշեանի տունը (Մալապիա 1477), ուր 19 Ապրիլին կատարեց առաջին պատարագը, 85 ներկաներով³⁷: Պատարագին յաջորդող ընդհանուր ժողովը մնալուն վարչութիւն ընտրեց: Դիւանը կազմեցին Հապէշեան, Յովհաննէս Ներսէսեան (ատենադպիր) եւ ուրիշներ, թէեւ ատենապետին անունը յայտնի չէ³⁸: Պոլսոյ Պատրիարքարանը վաւերացուց քահանային նշանակումը որպէս հոգեւոր հովիւ³⁹: 1913ին եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը «Թաղական Խորհուրդ Արժէնթինի» անունը որդեգրեց:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԵԴ) կոմիտէն 12 Ապրիլ 1912ին հիմնուեցաւ Ասատուր Զնդանեանի, Խոսրով Ներսէսեանի (Վրչտունի) եւ Կարապետ Պապոյեանի կողմէ, 30 շարքայիններով⁴⁰: 22 Յուլիս-22 Դեկտեմբերի հաշուետուութեամբ, նոր ղեկավարներ ընտրուեցան: Տոմարը սկսաւ Դեկտեմբեր 12ին-

«Նպատակ ունենալով Հ. Յ. Դաշնակցութեան վեհ դրօշին տակ գործել կազմակերպ ուժերով, ունեցանք ընկերական հաւաքոյթ մը եւ երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ շեշտուեցաւ կազմակերպելու գործին վրայ, թուցած կազմը վերականգնելու, եւ գործունէութեան շրջան մը ստեղծելու մասին: Ըստ օրէնքի, զադունի քուով ընտրուեցան ղեկավարներ Մարմնական գործերուն համար հետեւեալ ընկերներ՝ Երուանդ Մալխասեան, Կարապետ Մելիքեան, Ստեփան Տիմոնեան, Յակոբ Ումպրեան եւ Խոսրով Կ. Ն. Վշտունի»⁴¹:

«Եփրեմ» եւ «Շանթ» խումբերը կազմուեցան եւ «Քիււպ Հայկական» ակումբը բացուեցաւ⁴²։

Խումբ մը էվէրէկցիներ հիմնեցին Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՄԴՀԿ) կոմիտէն 1912ի վերջը։ Անոնց շարքին էր Ճիւլան Թոքաթլեանը⁴³, որուն սրճարանը Փայլերմոյի մէջ (Հոնտուրաս եւ Քաննինկ փողոցներու խաչմերուկ) համայնքի նոր հաւաքատեղին դարձած էր⁴⁴։

Օգոստոս 1912ին ՀԲԸՄի մասնաճիւղը որոշած էր, որ «Եկեղեցասիրացի վարչական ժողովոյ հետ խորհրդակցելով ընդարձակ տուն մը վարձելու համար պիտի աշխատուի. արդէն իրենք ալ այս կարծիքը յայտնեցին»⁴⁵։ Ուրիշ կրօնական ընկերութիւն մըն ալ ստեղծուած էր։ Այսպէս, նոյն տոմարէն կ'իմանանք, որ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ջարդի մը յուրին հետեւանքով, 27 Հոկտեմբերին 400 հոգինոց հաւաք մը տեղի ունեցաւ ՀԲԸՄի, Եկեղեցասիրացի, առաջին անգամ յիշուող Հայ Քրիստոնէական Ընկերութեան եւ Քիււպ Հայկականի մասնակցութեամբ։ Բողոքի հետագիրներ եւ դրամահաւաքի արդիւնքը Պոլիս դրկուեցան⁴⁶։

Նոյեմբերին ՀԲԸՄը եւ կրօնական զոյգ վարչութիւնները միացումի փորձի մը ձեռնարկեցին, պահելով իւրաքանչիւրի վարչական եւ հաշուապահական անկախութիւնը։ ՀԲԸՄը որոշեց Եկեղեցասիրացի պարպած տունը Հայ Քրիստոնէական Ընկերութեան հետ վարձել⁴⁷։ Միութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 11 Յունուար 1913ին, սակայն զանազան միջադէպերէ ետք միութիւնը չկայացաւ⁴⁸։

Պարսաստանի քահանայ արարողութիւններ կատարած էր Քիււպ Հայկականի մէջ, որ 1913-1914ին եկեղեցական վարչութիւն դառնալով, Յարութիւն Թահթաճեանի, Կարապետ Խանաղեանի եւ այլոց աշխատանքով կարողացաւ ամբերիկեան դեսպանէն ճանչցուիլ որպէս ազգային վերին մարմին։ Վարչութեան տուած անցագիրներով, հայերը Միացեալ Նահանգներ եւ Քանադա կրնային ճամբորդել⁴⁹։

1911ին Մոսկոֆեան կը գրէր, թէ «հոս փոքրաքիւ հայ գաղութ մը կայ որ տակաւին նոր ինքզինքը ծանօթացնելու կը սկսի տեղական տարրին։ Մեծ մասը կարդալ գրել չեն գիտեր եւ քերթ կարդալու փափաք չունին։ Ոմանք Մ. Նահանգները կ'երթան յուսալով թէ հոն աւելի յաջող կ'ըլլան»⁵⁰։ Նոյն օրերուն Բիւզանդիոնի թղթակից Միհրան էքմէքճեան նկատել կու տար, թէ զաղթականներէն շատերը կու գային առանց երկրի պայմաններուն տեղեակ ըլլալու եւ կը նկարագրէր անոր իւրաքանակութիւնները. - «Թող ընթերցողը չկարծէ թէ լատինական Ա-

մերիկայի գործերը միեւնոյն կերպով կ'ընթանան, ինչպէս Հիւսիսային Ամերիկայինը: Այս երկու Ամերիկաներու տարբերութիւնը այնքան մեծ է, որքան հիւսիսը հարաւէն, ըլլայ փաճառականական ճեւերը, քէ գործարանական կեանքը, իսկ գործարանական կեանքի մասին չեմ կարող բան մը ըսել, բանի որ այդ կեանքը դեռ շատ սկզբնական ձեւի տակ է»⁵¹: *Իսկ 1912ին ՀԲԼՄը Պոլսոյ Պատրիարքին կը հաղորդէր, թէ «հոս գրեթէ երեք տարի է հայ գաղթական շարժումը սկսած է եւ հիմա առ առատելն 300-400 հայեր տեղս կը գտնուին, բայց անոնց մեծամասնութիւնը ներքին զաւառները տարածուած են եւ միեւնոյն ատեն նկատելի կ'ետը այն է որ ընդհանրութիւնը առեւտրական ասպարէզի վրայ գործ չունին, այլ միայն անձնականի բաւող ջնջին (sic) գործերով կը զբաղին»*⁵²: *Նոյն տարին, ըստ Պոլսոյ Ազատամարտի թղթակից Կ. Պապոյեանի, «գրեթէ ամէն անգամին խտալական կամ աստրո-հունգարական շոգենամները, կը բերեն գաղթականներու շարքին մասն 40-50 Հայեր՝ երիտասարդ, չափահաս, նոյն իսկ սպիտակահեր ծերեր՝ Կեսարացի, Էփրէկցի, Թոմարզացի, Այնրապցի»*⁵³: *Պատճառը Պալքանեան պատերազմն էր:*

*Կեսարացիները (Կեսարիա, Մուսնուսուս, Թալաս, Թոմարզա, Էփրէկ)⁵⁴ գերակշիռ պիտի ըլլային: 1912ի սկիզբը հիմնուեցաւ առաջին հայ-բենակցական միութիւնը՝ Հայ Թոմարզայի Ընկերութիւն Սահակեան Վարժարանի Ուսումնասիրաց Արժէնթինի: 1914ին թոմարզացիներու թիւը պիտի հասնէր 100ի: Միութիւնը տկարացաւ բազմաթիւ անդամներու ԱՄՆ գաղթով*⁵⁵:

Նաեւ Կիլիկիայէն (Հաճըն, Այնթապ, Զէյթուն, Մարաշ) փոքրաթիւ գաղթականներ պիտի հասնէին:

*1913ին ժամանած երեք-չորս զէյթունցիներ Միսաք Սուրէնեանի նախաձեռնութեամբ կը հիմնէին Զէյթունի Օգնութեան Միութիւնը, որ նիւթապէս սատարեց բնաշխարհին մինչեւ 1915ի Աղէտին սկիզբը*⁵⁶:

*Նոյն տարին 35 այնթապցի եւ 91 հաճընցի կը բնակէին Արժանթինի մէջ*⁵⁷: *1914ին հաճընցիներու թիւը 85 էր, ըստ Սահակ Պաղչէճեանի, որ կ'աւելցնէր, թէ «թէպէտեւ մէկ կողմէն սկսուած էր դժգոհութեան մասնակներ ղրկուիլ Հաճըն, սակայն այդ մասնակները չկրցան համոզեցուցիլ ըլլալ, եւ մեր հայրենիքէն սկսան գալ նոր հայրենակիցներ: Մէկ կողմէ դժգոհներու խումը մը սկսաւ վերադառնալ Հաճըն (...), որոնք պատճառ եղան շատ մը հայրենակիցներու գաղթելուն»*⁵⁸:

Պապոյեան կը թելադրէր «չգաղթել այն երիտասարդին որ անտեղեակ է ո եւ է բանուկ արիւստի եւ անվարժ գործարանական շարաշար աշխատանքի. խորհուրդ կու տամ գոնէ չգալ Պոլսոս-Այրես՝ եթէ չու-

գեր դառնացնել իր երիտասարդական կեանքը եւ ապա ծանրապէս զղջալ: (...) Հոս չկան ընդարձակ, տաս հազարատու հոգիներ պարունակող գործարաններ. եղածներուն մէջ ալ չկայ կանոնաւոր աշխատանքի բաժանում, այնպէս որ ռեւ գործարանի մէջ աշխատելու համար պէտք է շինած առարկային կատարեալ արհեստագէտը ըլլալ: (...) Արհեստ չունեցողի մը համար ամենահաւանական գործն է շէնքերու մէջ աշխատիլ, հող կրելով եւ ցեխ կրելով, ըլլայ ան տգէտ ըլլայ ուսեալ»⁵⁹: *Հրմէքճեան մանրամասն փաստարկումով ցոյց կու տար, որ «գործատու մը, ըլլայ՝ դերձակ, մեքենագործ, երկաթագործ, սափրիչ, կազմարար, գրաշար եւ ուրիշ արհեստներ գործող, արհեստներ որ աշխարհի ամէն կողմը կ'անցնին, պէտք է կէս մը վաճառականութեան ծանօթ ըլլայ, իսկ իր այդ ծրագիրները գործադրելու համար երկրին լեզուն գիտնայն անհրաժեշտ է»⁶⁰: Բարսեղ Հօրէճեան վերջիշած է, որ «(...) նորեկ եւ լեզուն չգիտցող գաղթականի մը համար միակ "տրամադրելի" գործը մշակութիւնն էր, շէնքերու կառուցման մէջ ցեխակրութեան ծանր աշխատանքը, որուն համար կ'ընդունուէին միայն քաջառողջ, յաղթանդամ քեկնածուները: (...) Շատեր արհեստատուներ ըլլալով կօշկակար, առաղծագործ, դերձակ, եւն. ...սկսած էին ֆապրիքաներու մէջ որակաւոր գործեր ստանձնել եւ կամ իրենց հաշուոյն գործ բերել: Իսկ, արհեստ չունեցողները կ'աշխատէին ընդհանրապէս քաղաքապետարանի հաշուոյն փողոցները մաքրող ջոկատներու մէջ»⁶¹:*

1900-1919ին եկողներու 47,07%օր, արդարեւ, կը յայտնէր, որ իր գործը մշակութիւնն էր, իսկ 25,12%օր՝ երկրագործութիւնը⁶²:

Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Գաղթականներէն ոմանք կը ձգտէին ԱՄՆ անցնիլ կամ Երկիր վերադառնալ: Իրենց ընտանիքը բերելու մասին մտածողներ ալ կային: Բայց պատերազմը եւ Մեծ Եղեռնը պիտի կործանէին բոլոր ծրագիրները: Հօրէճեան յիշած է.-

«Պ. Այրէսի մէջ սկսաւ անգործութեան ուրուականը մտահոգել աշխատատուութիւնը: Կառավարութիւնը զոցեց ճամբաները՝ արտասահմանէն հոս խուժող գաղթականութեան առջեւ:

(...) Ստեղծուած տնտեսական սեղմ վիճակին հետեւանքով մեր հայրենակիցները սկսան որոնել աշխատանքի նոր միջոցներ: Շատեր արդէն դժուարութիւն չունէին տեղական լեզուին առնչութեամբ եւ քիչ քէ շատ փորձառութիւն ձեռք բերած էին զանազան արհեստներու եւ առեստուրի մէջ: Որով, արհեստատուները սկսան սեփական խանութ-աշխատանոցներ բանալ, իսկ որոշ մասնագիտութիւն չունեցողներն ալ

մեծ մասամբ սկսան մսավաճառությունն առանձին կամ մէկ երկու հայրենակիցներ ընկերովի, մէրգատներու (զոց շուկաներու) մէջ: Քիչեր մնացին քաղաքապետարանի կամ շինարարական գործի բանուորութեան մէջ»⁶³:

1914ին հիմնուեցաւ Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը, 20 անդամով (մեծ մասը՝ հանրային), որ քանի մը տարի գործեց եւ իր կեդրոնը ունեցաւ նախ եկեղեցիին մէջ (Հոնտուրաս 4688, կ'ենթադրենք) եւ ապա՝ Մարապիա 1765 փողոցը⁶⁴: 1916 Փետրուարին կը յիշուէր նորակազմ Հայուհեաց Որբախնամ Միութիւնը⁶⁵:

Քիմ Հեքիմեան, հիմնուելով ՀԲԸՄի տոմարին վրայ, նշած է թէ այս կազմակերպութեան միջոցաւ հարթուած էին Մարտ 1914ին Թաղական Խորհուրդին մէջ եղած հարցերը⁶⁶: Հոն, սակայն, միայն կը խօսուի «աջակցութեան» մասին, որ թերեւս կապ ունեցած ըլլայ ՀՅԴի գործունէութեան հետ, քանի որ վերջինիս կազմը 1913-1915ին լուծուած էր⁶⁷: Այս կազմալուծումը պէտք է իր կարգին ազդած ըլլար եկեղեցւոյ գործունէութեան վրայ: Տոմարին մէջ արձանագրուած է -

«Եկեղեցւոյ նստակը կարդացուելով ուր եկեղեցիին կացութիւնը կ'իմացնէին եւ կը խնդրէին մասնաժողովիս աջակցութիւնը նաեւ իրենց ժողովներուն ներկայ գտնուիլը:

Ժողովը սիրով ընդունեց սոյն խնդրանքը եւ որոշեց երկու անգամ միշտ օժանդակել անոնց: Եւ ընտրուեցաւ տեսարք Մ. Մեծատուրեան եւ Տրդատ Պարունակեան յիշեալ անձինք խոստացան իրենց կարողութեան չափ օժանդակել եկեղեցւոյ խնդիրներուն»⁶⁸:

Անդրանիկ պատարագէն հանդանակուած գումարի մէկ մասով մատրան շէնք վարձուած էր. տեղը քանի մը անգամ փոխուեցաւ (Կասթրոն 1627, Հոնտուրաս 4688), սակայն եկեղեցին մնաց Փալերմօ Թաղամասը⁶⁹: Մայիս 1915ին ՀԲԸՄի մասնաճիւղը եկեղեցիի նոյն շէնքը փոխադրուեցաւ՝ Ասեւեսօ 1452⁷⁰: Սակայն, յետագային վերադարձաւ իր նախկին կեդրոնավայրը (Ակիոէ 617):

Արժանթինեան մամուլը մանրամասն կը տեղեկացնէր արեւմտահայութեան դժնդակ ճակատագրին մասին: Ու թէեւ չուրերը յուսահատական էին, սակայն միաժամանակ օգնութեան գործը կը սկսէր:

27 Մարտին, Թաղական Խորհուրդի նորաստեղծ Նպաստից Յանձնախումբը՝ Պարաստեան քահանայի գլխաւորութեամբ, հանրաժողով կը գումարէր, ուր տեղի կ'ունենար հանդանակութիւն մը ի նպաստ կամաւորներու եւ փախստականներու: 26 Ապրիլին ՄԳՀԿը նոր դրամահաւաք մը կ'ընէր⁷¹: 2 Մայիսին ՀԲԸՄի գումարած հանրաժողովին հանգանակութիւն մը կը կատարուէր⁷²: 8 Մայիսին Նպաստից Յանձնախումբը

շարժական տուրք մը կը հաստատէր⁷³։ 7 Օգոստոսին Յ. Թահթաճեան զրամահաւաքի կոչ մը կը ստորագրէր, որուն հետեւեցան ՄԴՀԿի, Թաղական Խորհուրդի եւ ՀԲԸՄի զիրար խաչաձեւող կոչերը⁷⁴։

20 Սեպտեմբերին Թաղական Խորհուրդի հովանաւորութեամբ տեղի ունեցած ժողով մը որոշեց բոլոր ճիգերը կեդրոնացնել Նպաստից Յանձնախումբին շուրջ եւ միանալ ընդհանուր հանգանակութեան⁷⁵։ 3 եւ 15 Հոկտեմբերին մեծ հաւաքներ տեղի ունեցան Ասեւեսո 1452 (120 հոգի), Քոնսթիթուսիոն 2939 (110 հոգի) եւ այլ վայրեր։ Հանգանակուած գումարը զրկուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. ին⁷⁶։ Ինչպէս կը գրէր Մոսկոֆեան, կազմակերպութիւնները զարգացուցած էին «համերաշխական եւ զիջողական ոգի մը մէկգնէկու հանդէպ, եւ նոր օրանք մը համագործակցութեամբ աշխատելու մեր վիրաւոր հայրենիքի բազմապահանջ պէտքերուն գոհացում տալու համար»⁷⁷։

Սակայն, այս վիճակը երկար պիտի չտեւէր։ Մարտ 1916ին ՀՅԴ կոմիտէին եւ Թաղական Խորհուրդին նոր հանգանակութիւնը պոչքթի ենթարկուեցաւ ՀԲԸՄի եւ ՄԴՀԿի կողմէ, որուն պատճառով միայն 7.800 փետոյի գումար մը հաւաքուեցաւ եւ ուղարկուեցաւ կաթողիկոսին⁷⁸։

Գրեթէ բոլոր հայերը թրքահատակ ըլլալով, դաշնակիցները զիրենք կը նկատէին թշնամի։ Թաղական Խորհուրդը դիմեց տեղական պաշտօնատուներուն, խնդրելով որ հայերու պաշտօնական թուղթերը «հայ» նշումը ունենային։ Ընդհանուր ոստիկանապետի զրական պատասխանով, «այնուհետեւ Հոգաբարձութեան կողմէ տրուած վկայականով ներկայացողի պաշտօնական քուղքերուն մէջ կը նշանակէին «ազգովին հայ է»⁷⁹։

1915ին 30 այնթապցիներ հիմնած էին Աղքատախնամը, որ մինչեւ 1918 գործեց⁸⁰, իսկ 50 հաճընցիներ՝ «Հաճըն» Ընկերութիւնը⁸¹։

Ի՞նչ էր համայնքին վիճակագրական պատկերը։ 1900-1914ին, ըստ Պուենոս Այրէսի նաւահանգիստի տոմարներուն, 801 հայ մտած էր երկիր (1909-1914ին՝ 762)⁸²։ Սակայն, պաշտօնական գրանցումները պակասաւոր են։ Օրինակ, 1909ին իրրեւ թէ 22 հայ մտած է⁸³, մինչ տեսանք, որ առնուազն 26 հոգի ժամանած է Պուենոս Այրէս։

Ըստ էքմէքճեանի, 1911ի կէսին Հայոց թիւը 500 էր, 8-10 ընտանիք ներառեալ⁸⁴։ Տարի մը ետք, ըստ Պապոյեանի, 1200-1300 էր⁸⁵։ 1914ին Պաղէճեան կը գրէր 2000⁸⁶, իսկ Նիւ Եորքի Կոչնակի թղթակից մը՝ 3000⁸⁷։

1915ին Մոսկովեան 1.000 հոգի եւ 30-35 ընտանիք կը հաշուէր⁸⁸, իսկ 1916ի սկիզբը կը գրէր, թէ «գործերու նուազութիւնը, արտագաղթի նոր հոսանք մը ստեղծեց, եւ իւրաքանչիւր նաւով 15-25 Հայեր տեղէս կը մեկնին դէպի Միացեալ Նահանգներ»⁸⁹, ուր 1916-17ին մեկնած կ'ըլլայ Համայնքին կէսը (800-1000 հոգի)։ *Մնացողներուն թիւը 500 գնահատուած է*⁹⁰։ 1915-1916ին 22%օր անցործ էր. «նմանք նաւերու մէջ աշխատելով, քանի որ վճարելու միջոց իսկ չունէին, ոմանք իրենց ազգականներուն օգնութեամբ Մ. Նահանգներ մեկնեցան»⁹¹։ *Ըստ ԱՄՆի Գաղթականական Տնօրէնութեան, 1899էն մինչեւ 30 Յունիս 1917 Հարաւային Ամերիկայէն 822 Հայ ընդունուած է*⁹²։

Պուենոս Այրէսէն դէպի Ֆրանսա գաղթալիքը Ֆրանսական կառավարութեան արգելքին հանդիպեցաւ, որ շաղթահարուեցաւ շնորհիւ Թաղական Խորհուրդի դիմումին՝ ուղղուած Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին⁹³։

Եթէ 1916-1918ի 1000 գաղթողներու եւ կամաւորներու թիւը ընդունինք, պարզ է, որ 1916ին Համայնքը 1000 հոգիէն աւելի պէտք է ունենար։ Ասիկա անվաւեր կը դարձնէ 801 ժամանողներու թիւը որպէս սկզբնակէտ ընդունիլ, որ, ի դէպ, նկատի չունի 1900-1914ի անձանօթ թիւով մեկնողները⁹⁴։

Հայաստանի անկախութեան Ա. տարեդարձի տօնակատարութեան (28 Մայիս 1919) 1200 հոգի ներկայ էր, ըստ ժամանակակիցներու⁹⁵։ Այս թիւը կրնայ հաստատել, որ 1914ին Համայնքը շուրջ 2000 հոգի կը հաշուէր։

1900-1923ի 2221 հասնողներէն գեղջելով Ա. Աշխարհամարտին 1000 մեկնող եւ 115 կամաւոր, Պուլղուրճեան կը հասնի 1105 հոգիի (1923)⁹⁶։ Բայց 1919ին, ըստ իր քննած տոմարներուն, բաւարար մարդ (828 հոգի, ներառեալ 1915-1919ին 27 մտնող) պիտի չըլլար 1916ին մեկնելու համար։

1916ի ՃԳՆԱԺԱՄԸ

Հակառակ իր կազմակերպական տազնապին, ՀՅԴն գոյութիւնը պահած էր ու մարտավարական նոր քայլի մը կը դիմէր 1915ի սկիզբը. «(...) Տեղական կազմը վճեց եկեղեցական գործերը ոչ-կուսակցականներուն թողելով, շարքերը խտացնել, կուսակցական կազմ մը ստեղծել եւ պատրաստուիլ քաղաքական-ազգային պարտականութեանց։ Այս բանին համար կուսակցութիւնը կը բանայ իր սեփական գլխաւոր (Լեւոնա փողոց)»⁹⁷։

Քաղաքական գործունեության շարքին էր 1916ին սկսած կամաւորական շարժումը⁹⁸։ Խ. Ներսէսեանի եւ Ե. Մալխասեանի գլխավորութեամբ երկու խումբեր մեկնեցան Ֆրանսա (24 եւ 28 Հոգի)⁹⁹, ՀՅԴի կազմակերպութեամբ եւ Թաղական Խորհուրդի Հովանաւորութեամբ։

Թաղական Խորհուրդը, որու հասցէն հաւանաբար կը շարունակէր մնալ Ասեւհատ 1452 փողոցը (1915էն ետք այլ տեղեկութիւններ չենք գտած), քայքայուեցաւ Յունիս 1916ին¹⁰⁰։ 1974ին Պինայիան ժամանակաշրջանի վկաներէն քաղուած երկու վարկած արձանագրած էր։ Առաջինը՝ քիլիսցիներու եւ այնթապցիներու տիրական դիրքը հաշտ աչքով դիտուած չըլլալը այլ քաղաքներու ծնունդ հայերէ։ Երկրորդը՝ ՀՅԴ-ՄԻՀԿ վէճ մը¹⁰¹։

Ըստ Տէր Խորէնեանի, «գոյութիւն ունեցող Եկեղեցական Վարչութիւնը չկարենալով հոգալ այլեւ Տ. Պաղտասարի ապրուստի ծախքը եւ վարձուած հաւաքավայրի ամսական վարձքը, լուծարքի կ'ենթարկէ կազմակերպութիւնը։ Եկեղեցւոյ գոյքերը կը ցրուին անհատներու եւ նուիրատուներուն, իսկ նստարանները կը ծախուին աճուրդով ու գոյացած գումարը զանձին մէջ եղածով միասին կը պահէ գանձապահ հալէպահայ Միկէլ Սահակը (...)»¹⁰²։ Բայց ըստ Սարգիս Թոփչեանի քաղած վկայութիւններուն, «երկու անցկարագիր, շահամուլ եւ քանդիչ անձեր, կ'ուզեն ձեռք անցընել Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը», որոնցմէ մէկը, օգտուելով քարտուղար Ներսէսեանի հիւանդութենէն, գրաւած է իր տեղը, թէեւ ամերիկացի եւ անգլիացի հիւպատոսները չեն ճանչցած զինք։ Այդ անձերը «առանց մէկուն բան մը ըսելու, քահանային հետ եկեղեցական գոյքերը կը ծախեն եւ մէջերնին կը բաժնեն»¹⁰³։

ՀԲԸՄի 17 անդամներ բողոքագիր մը ներկայացուցին Միութեան փոխ-ատենապետ Տ. Պաղտասարի եւ ատենադպիր Արմենակ Քէօշկէրեանի դէմ, պատճառ բերելով «Ա. Եկեղեցւոյն առարկաներուն ընտրի [աճուրդ] դրկելով ծախուիլը Տ. Հօր եւ պ. Քէօշկէրեանի կողմանէ. Բ. [Արար] Գիլտանիներու [ինքնուրեան] սերքիֆիզաներ տրուիլը Տ. Հօր եւ պ. Քէօշկէրեանի կողմանէ (...)»¹⁰⁴։ Դիմումը քննուեցաւ 16 Յուլիսի մասնաժողովի ընդհանուր ժողովին։

«(...) Տ. Հայրը ըսաւ որ ես երբեք ըսելիք մը չունիմ, ինչ որ կը վճռէ ես ամեն ալ կ'ընդունիմ, եւ պ. Քէօշկէրեանը հետեւեալը պատասխանեց. մենք Անգլիական Գօնսուլի հրամանաւ 4 Քիլտանիներուն “սերքիֆիզաներ” տուինք 36 թսօ առնելով ասորի է ըսելով. բայց երբ հասկցանք որ Գօնսուլը կը փափաքէր ետ առնել այդ սերքիֆիզաները ետ

առնելով յանձնեցինք Գօնսուլին եւ դրամըն ալ իրենց ետ վերադարձուցինք:

Գալով եկեղեցոյ ծախսելուն եւ ընտքէ տարուելու խնդրոյն այդ մասին ես ռեւ մասնակցութիւն չ'ունիմ. Տ. Հայրը ինք ըսաւ թէ՛ ընտքէին տար ծախէ. ես ալ ծախեցի. եւ երբ հարցուեցաւ Տ. Հօր թէ ալ Քէօշկերեանի ըսածը ճշմարիտ է՞, Տ. Հայրը ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնեց եկեղեցոյ ծախսելուն մասին»¹⁰⁶:

30 *Յուլիսի ընդհանուր ժողովը որոշեց մեղադրեալներ՝ Պարասաթեանը եւ Քէօշկերեանը, կախակայել «եկեղեցական հարցերու շուրջ իրենց ունեցած ազգաւեր ընթացքին համար»¹⁰⁶, իսկ 17 Սեպտեմբերի նոր ընդհանուր ժողովը պաշտօնանկ ըրաւ մասնաժողովին ամբողջ դիւանը, ներառեալ ատենապետ Մելքոն Էպէեանը, եւ խորհրդական Լ. Քէչեհեանը*¹⁰⁷:

Յ. Թաւթաճեանի ջանքերով եկեղեցին վերաբացուեցաւ¹⁰⁸, թէ եւ յայտնի չէ, թէ ի՞նչ հասցէով: 1917ին, սակայն, Պարասաթեան Քահանայ ստիպուեցաւ իրրեւ այգեպան Քլայփոլ արուարձանը մեկնելու, թէ եւ մասնաւոր առիթներով տուներու մէջ կը գործէր¹⁰⁹: Թաղական Խորհուրդը քաջքեց իր ձեւական գոյութիւնը, իսկ 1918ի սկիզբը պառակտուեցաւ. «(...) Կազմուած էր եկեղեցոյ նոր Հոգաբարձութիւն մը, բողոքելով հին Հոգաբարձութեան դէմ իրրեւ ապօրէն, քանի որ երկու տարիէ ի վեր պաշտօնի վրայ կը գտնուէր առանց վերընտրեալ ըլլալու»¹¹⁰: «Հին» վարչութիւնը, որուն ատենապետը Գրիգոր Սովկարեանն էր¹¹¹, ՀՅԴի ազդեցութեան տակ կը գտնուէր:

Ինչպէս պիտի վկայէր Բարսեղ Էօրէճեան, «Պուենոս Այրեսի հայ գաղութը աննախընթաց աշխարհաւեր պատերազմի միջոցին մեր ազգային անասելի ցաւերուն հանդէպ գրեթէ անտարբեր, սառ վերաբերում մը ցուցուցած էր: Գերեզմանային խոր լռութիւն մը կը տիրէր, որ հազիւ մի քանի անգամներ խզուած էր չորս տարուան ժամանակամիջոցին: Մի քանի շարքներ գործունէութիւն, հանգանակութիւն, ծով կարիքներու մօտ յիշուելու անարժան, ու յետոյ՝ դարձեալ լռութիւն»¹¹²:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԾՆՆՆՈՅԸ¹¹³

Հայկական Հարցի լուծումին հեռանկարը համախմբուածի զանազան գործընթացներ քաջալիրեց: Այսպէս, 2 Ապրիլ 1917ին, քաղաքական գործունէութեան նպատակով, ԱՄՆի մէջ ծնունդ առաւ Հայ Ազգային Միութիւնը: Աւելի ուշ, Արժանիքինի մէջ եւս համանման միութիւն մը կը ստեղծուէր, որու առաջին նպատակը, սակայն, համայնքային իշխանու-

թեան մը հաստատումն էր, եւ ապա հայութեան իրաւունքներու արժարժումը:

Շփումները Հոկտեմբեր 1917ին սկսան: ՀԲԸՄը Ամերիկայի Շրջանակին կը գրէր, թէ «ոս կրնանք Ազգ. Միութիւն կազմել. ի՞նչ կերպով եւ ի՞նչ հիման վրայ. վասնզի մի քանի անգամ հնչակեանները եւ դաշնակցականները անպաշտօն կերպով մեզի դիմած էին թէ դուք Ամերիկայէն ոեւէ հրահանգ չէք ստացած, պատասխանուեցաւ թէ ոչ (...)»¹¹⁴:

ՀՅԴ տոմարը յիշատակած է 5 Փետրուար 1918ին ՄԴՀԿէն նամակ մը, ուր «կոչ կ'ընէ երեք հոսանքներու միջեւ համերաշխութիւն գոյացնելու նպատակով հանդիպում մը ունենալ», որ պիտի կայանար 3 Մարտին Հնչակեան ակումբին մէջ¹¹⁵: «Երեք հոսանքներու» խօսքը կ'ակնարկէր նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան: ՀԲԸՄը յտակօրէն արձանագրած է, թէ «հնչակեաններու կողմանէ հրաւիրագիր եկաւ Ազգ. Միութիւն կազմելու համար»¹¹⁶:

Հայ Ազգային Միութեան անդամակցեցան ՄԴՀԿը, Թաղական Խորհուրդի «նոր» վարչութիւնը եւ աւետարանականները¹¹⁷, Unión Nacional Armeniana պաշտօնական անունով¹¹⁸: Իսկ ՀԲԸՄը երեք պայման դրաւ, որոնք ընդունուեցան. միայն միութիւններու անունով հանգանակութիւն, հանդէսներուն հաւաքուածք Ազգային Միութեան յանձնում եւ չէզոք անդամներու ընդգրկում վարչութեան մէջ¹¹⁹: Դրանք կը վարէր «Հաճրն» Ընկերութեան ատենապետ Համբարձում Քէչէճեանը (հնչակեան): Հիմնադրութեան ստոյգ թուականը ցարդ յայտնի չէ. ամէնէն հաւանականը Մարտ 1918 կը թուի¹²⁰:

25 Ապրիլին ՀԲԸՄը որոշեց վարչական լման կազմով չմասնակցել Ազգ. Միութեան ժողովներուն, այլ որպէս ներկայացուցիչ զրկել ատենապետ Յ. Պարզեւեանը¹²¹, իսկ 10 Մայիսի նամակով Միութեան առժամարար տրամադրել իր գրասենեակը՝ ժողովներու համար¹²²:

Ճիշդ չէ, սակայն, Թոփչեանի պնդումը, թէ ՀՅԴն եւ Եկեղեցւոյ Հին հոգաբարձութիւնը (դաշնակցական) Միութեան կազմէն դուրս մնացած էին: ՀԲԸՄի տոմարի Յունիս 5ի արձանագրութիւնը կը նշէ.-

«Ազգ. Միութեան մէջ թէ կամատրական եւ թէ տարբեր խնդիրները ուղղակի կամ անուղղակի երկպառակութիւն եւ հակառակութիւն ծագած ըլլալով, որոնցմէ Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը հրաժարած եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը հրաժարեցուցուած (sic) ըլլալով, ժողովս այս ծանր կացութեան հանդէպ չի կարենալով որոշ որոշում մը տալ ստիպուեցաւ մինչեւ Ընդհ. Անդամական Ժողով ձեռնպահ մնալ, ներկայացուցիչ խըրկելու կամ չի խըրկելու համար անոր ո-

րոշումին սպասելով, եւ այս մասին իւրաքանչիւր անդամի մէյ մէկ շրջաբերական ղրկուեցաւ որոս պատճենը արշիւին մէջ է»¹²³ (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.) :

30 Յունիսին Ազգային Միութիւնը վերանորոգելու փորձ մը եղաւ Առաքելական եւ Աւետարանական եկեղեցիներու, ՀՅԴԻ, ՄԴՀԿԻ, Վերակազմեալ Հնչակեաններու եւ ՀԲԸՄԻ (վերջինս որպէս հաշտարար)¹²⁴ մասնակցութեամբ, սակայն առանց զրական արդիւնքի: Ըստ ՀԲԸՄԻ ատենագրութեան, յարգուած չէր սկզբնական պայմանը. ժողովը գումարուած էր վերակենդանացնելու համար լուծարուած միութիւնը, որ սակայն, Հնչակեաններու եւ ատենապետ Քէչէճեանի պնդումով, հաստատուն կը սեպուէր: Վերջինս յայտնեց, թէ «ով որ ուզէ թող գայ միանայ պակասը լրացրնելու պայմանաւ: Այս ըսելով ալ մեկնեցաւ մինչդեռ ինքն էր ուժ տրտողը Յունիս 19ի խառն ժողովին [որ որոշած էր ժողովը գումարել]»¹²⁵:

Ըստ ամենայնի, իշխանութեան համար ՄԴՀԿԻ պայքարը հաճոյ չէր ՀԲԸՄԻ մասնաճիւղին, ինչպէս ցոյց կու տայ Յուլիս 3ի արձանագրութիւնը:

Ազգ. Միութիւնը նամակով մը Բարեգործականի ներկայացուցիչը ուզած էր որ ղրկենք, սակայն Յունիս 30 Կիրակի օրուան խառն ժողովոյ որոշման համեմատ, իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն խոստացած էր իր ներկայացուցիչը գրաւոր կերպով ներկայացնել, Յունիս 30ի ժողովի վարչութեան. իրենց տուած խոստումը չըյարգելով հանդերձ իրենք ներկայացուցիչ ուզած են մեզմէ, նամանաւանդ Ազգ. Միութեան անունը կեղծելով, կնիք եւ բուրք պատրաստել տուած են. եւ այդ բուրք ու կնիքով հրաւիրած են. ուստի այսպիսի ապօրէն Ազգային Միութեան չի պատասխանել որոշուեցաւ, եւ խնդիրը յետաձգուեցաւ Ընդհ. Անդամական Ժողովոյ»¹²⁶:

Նոյեմբեր 1917ին Միութեան կազմութեան մասին ՀԲԸՄԻ մասնաճիւղին ԱՄՆ գրած նամակին պատասխանը, թղթատարական սխալի մը հետեւանքով, ուժիւր ամիս ետք հասած էր: Ըստ 17 Յուլիս 1918ի ատենագրութեան, «նամակին մէջ կը յանձնարարէին որ Ազգային Միութեան կազմութեան համար պետք եղած քանք չի խնայուի»¹²⁷: Լսելէ ետք Պարգեւեանի գեկոյցը, 21 Յուլիսի ընդհանուր ժողովը որոշեց, որ «Մասնաժողովը երկրորդ անգամ քանք ընէ իրական Ազգ. Միութիւն մը կազմելու Ազգ. Միութեան կանոնագրին համաձայն միայն կազմակերպութիւնները հրաւիրելու պայմանաւ»¹²⁸:

Այդ օրերուն վերաբերող, բայց ուշացումով տպուած թղթակցութիւն մը բաւական իրատես գոյներով կը ներկայացնէ վիճակը:

«(...) Մատի վրայ համրուող մի քանի կուսակցականներու պայքարը եւ անհատական կիրքերու դատապարտելի ընթացքը՝ առժամայեւս վիժեցուցին Ազգ. Միութեան մը այնպիսի կազմը որ կարելի ըլլար միացնել բոլոր հոսանքներու ընդունակութիւնն ու ներկայութիւնը: Այսու հանդերձ Մասնաճիւղիս անդամական որոշումն է իրականացնել Ազգ. Միութեան կազմութիւնը ի տես դրամական կարօտութեան անյետաձգելի պարագային, եւ աւելի միասնաբար գործելու անհրաժեշտ պահանջը: Անկեղծ փափաքնիս է, եւ բոլոր ջանքերնիս կը կեդրոնանան Հայ Ազգ. Միութեան Մասնաճիւղի մը կազմութիւնը ի հանդէս բերել որը ամեն հոսանքներու վստահութեան արժանանայ»¹²⁹:

Անգործութեան մատնուած Միութիւնը 1918 Յուլիսին Իսրայէլ Արսլանին դիմած էր, որպէսզի Յուլիս 14ի տօնին համայնքի անունով Ֆրանսայի դեսպանատունը ճառ մը կարդար Դաշնակիցներու տողանցքէն ետք¹³⁰: Իսրայէլ Արսլան (1879-1952), ասպարէզով ճարտարագետ, Փարիզի համալսարանէն վկայեալ, 1909ին ժամանած էր Պոլսէնու Այրէս եւ մինչեւ այն ատեն կապ չէր պահած համայնքին հետ, հակառակ որ մինչեւ Փարիզ մեկնիլը ուսուցչական ու տեսչական աշխոյժ գործունէութիւն ունեցած էր Փոքր Ասիոյ հայկական վարժարաններու մէջ: 1918էն մինչեւ իր մահը ան համայնքի ղեկավար դէմքերէն մէկը պիտի դառնար:

Տողանցքը մօտ 100,000 հոգի համախմբեց, ընդգրկելով արժանթիւնեան եւ ուրիշ եօթ ազգութիւններէ (Ֆրանսական, իտալական, սպանական, չեխոսլովաքեան, լեհական, յունական եւ հայկական) 83 միութիւններ: Հայերը մեծ թափօր մը կազմած էին, քաղաքի գլխաւոր փողոցներէն շրջելով հայկական դրօշակի (նշուած չէ ի՞նչ դրօշակ ըլլալը) ուղեկցութեամբ: Անգլիական Երկաթուղիի Ընկերութեան պարտէզին առջեւ, Մելքոն Քէպպպեան յաւուր պատշաճի ճառ մը խօսեցաւ: Այնուհետեւ շքերթը կանգ առաւ Խորհրդարանի շէնքին, քաղաքագետարանին, պեւճիքական եւ Ֆրանսական հիւպատոսարաններուն առջեւ, ուր բազմաթիւ ճառեր խօսուեցան, իսկ Ֆրանսացի պաշտօնատարներէն մէկը հայանպաստ ճառ մը կարդաց¹³¹: Ջարմանալիօրէն, Արսլանի ճառին մասին որեւէ յաւելեալ տեղեկութիւն չկայ:

ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

1917ին Ֆրանսական կառավարութիւնը ձեռնարկած էր կամաւորական շարժումի կազմակերպումին: 10 Յունուարին Արտաքին Գործոց Նախարարութենէն Պատերազմի Նախարար Լիօթէյի յղուած նամակ մը կը յայտնէր, թէ «մինչեւ հիմա Ուաշինկըրնի, Ռիօ տէ Ժանէյրոյի,

Մոնեթվիտոյի, Պուեճոս Այրեսի, Քարաբասի եւ Փեթրուկրատի մեր դեսպանները, իմ կողմէս Դեկտեմբերի կեսերուն տեղեկացած ըլլալով «Արեւելեան Լեզոն» ի ստեղծումին մասին, դեռ չեն կարողացած ինձի տեղեկութիւններ տալ իրենց բնակած երկիրներու հայերուն եւ սուր-իացիներուն զինուորագրումի հարցին շուրջ»¹³²։ Այդ տարի ալ մեկ-նումներ տեղի ունեցան։ Արծրունի յիշած է 1917ին Մոնթէվիտէոյէն ետ-թը հոգի, որոնք միացած են Պուեճոս Այրէսէն գացող խումբին¹³³։ 1918ին մեկնումները շարունակուեցան։ Մայիսին 15 հոգի Ֆրանսա կը ժամա-նէին¹³⁴, իսկ 6 Յունիսին ուրիշ խումբ մը (25 հոգի) ճամբայ կ'ելլէր¹³⁵։

Զուգահեռաբար, 25 Յուլիս 1918ին Պօղոս Նուպար Ֆրանսայի Ար-տաքին Գործոց նախարարութեան Ասիոյ բաժնի փոխանօրէն Ժան Կու-ին կը գրէր, թէ ստացած էր Պատերազմի Նախարարի նամակին պատ-ճէնը «Արժանքինի մէջ հայկական զինուորագրումը կազմակերպելու պատեհութեան մասին», եւ թէ այդ օրն իսկ պիտի գրէր «Պուեճոս Այ-րես, Հ. Պաղտասաբեանին [Պարասաբեան] մեր համայնքին կրօնա-կան պետը այս քաղաքին մէջ, ինչպէս եւ միւս անձնատրութիւններուն, որոնց անունները տուած է նախարարին գրութիւնը»¹³⁶։ Արտաքին Գոր-ծոց նախարար Ստեֆէն Փիշոն Արժանքինի մօտ դեսպան Կոսէնին կը հաղորդէր, թէ Պօղոս Նուպար արգէն գրած էր հովիւին, ինչպէս եւ «տեղտոյդ երեւիլի հայ անետրականներ Հմայեակ Յակոբեանին, Մե-ծատուր Մեծատուրեանին եւ Չէթունեանին, զինուորագրումի հայկա-կան կոմիտէի սը ստեղծումը յանձնարարելու համար»¹³⁷։ Արգէն կազ-մուած էր Կամաւորական Վարչութիւն մը եւ Յուլիս 10ին ուրիշ խումբ մը մեկնած, որու շարքին օգաչու Միհրան Քաչեանը, որ 1919ին Կարսի մօտ օդային արկածով պիտի զոհուէր¹³⁸։

Համայնքի ներքին երկպառակութիւններուն տեղեակ, Պօղոս Նու-պար Կոսէնի միջամտութեան դիմած էր։ Այդ նպատակով Համայնքի դե-կավար տարրերու ցանկ մը հայթայթած էր, որոնք դեսպանատուն կան-չուեցան։ Սակայն, Յ. Թահթաճեանի դիմումին վրայ, Արսլան տեսակցե-ցաւ Կոսէնի հետ ու խոստացաւ հարցին լուծումը¹³⁹։ Ժողովի հրաւէրը յետաձգելէ ետք (4 Օգոստոս) եկեղեցական վարչութիւններու խնդիրը կարգադրելու համար, ՀԲԼՄը իրազեկ դարձաւ Արսլանի եւ Երուանդ Քաչիկեանի ձեռնարկումին՝ Ազգային Միութիւնը կազմելու, եւ որոշեց չխոչընդոտել¹⁴⁰։ 14 Օգոստոսին Արսլան տեղեկացուց, որ եկեղեցական վարչութիւնները Քաչիկեանը բնդունած էին իրրեւ ներկայացուցիչ եւ որ չուտով բոլոր հատուածները Միութիւնը կազմելու պիտի հրաւիր-ուէին¹⁴¹։ ՀԲԼՄի վարչութիւնը որոշեց, որ «եթէ Ազգ. Միութեան կազ-մին մէջ ռեւէ կազմակերպութիւն պակաս ըլլայ, կրկին առաջուան պէս

Բարեգործականը չէզոք պիտի մնա[յ] ընկերութեան մէջ անհամաձայնութեանց ու կռիւներու տեղի չտալու համար, եւ մինչեւ որ ամենքն ալ ներկայ չի գտնուին, մեր ներկայացուցիչը ներկայ չի պիտ (sic) գտնուի»¹⁴²։

Փորձը յաջողութեամբ պսակուեցաւ։ 1 Սեպտեմբերին րոյոր հատուածները նորէն անդամակցեցան Միութեան, բացառելով «Հաճրն» Ընկերութիւնը, որու ներկայացուցիչ Հ. Քէչէճեանը ստիպուած էր հրաժարիլ¹⁴³։ քանի որ Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան կանոնագիրը միայն նկատի ունէր երեք յարանուանութիւնները, կուսակցութիւնները եւ ՀԲԸՄ¹⁴⁴։ Միութեան գիւանը ատենապետ եւ զանձապահ ընտրեց Խաչիկեանը, իսկ ատենադպիր՝ Մ. Էպէեանը (աւետարանական), որ նոյն պաշտօնը վարած էր նախապէս։ Նոր միութեան անունն էր Unión Nacional Armenia։

Հայ Դատի հետապնդումին համար Փրոփականտի Մարմին մը կազմուեցաւ, ուր կեդրոնացած էր գործունէութիւնը եւ որուն անդամներն էին Արսլան, Թահթաճեան, Հայկ Մոսկոֆեան, Զեմիլ Տիգտանեան եւ Պօղոս Յովակիմ։ Ապրիլ 1919էն իր նիստերը գումարելով Միութեան գիւանին հետ, վերջինս յայտնի դարձաւ «Խառն ժողով» անունով¹⁴⁵։

Նոյեմբեր 4ին Պօղոս Նուպարին Փրանսերէն նամակով մը կը հաղորդուէր Հայ Ազգային Միութեան կազմութիւնը Արժանթինի մէջ։ Ազգային Պատուիրակութիւնը, իր կարգին, հայերէն շնորհաւորական նամակով արձագանգեց 15 Փետրուար 1919ին¹⁴⁶։

Կոսէնի միջամտութեամբ, Միութիւնը կառավարութենէն ճանչցուեցաւ, լիազօրուելով Փրանսական հիւպատոսարանի վաւերացումով ինքնութեան թուղթեր, անցազիրներ ու այլ փաստաթուղթեր շնորհելու¹⁴⁷։ Կեդրոնը Խաչիկեանի գրասենեակին մէջ հաստատուած էր, որ նաեւ կը հոգար անոր ծախսերը¹⁴⁸։

ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄԸ

30 Հոկտեմբեր 1918ին կնքուած Մուտրոսի զինադադարը Արեւմտեան Հայաստանի մասին խօսք չէր ընէր։ Միութեան անունով, Արսլան յայտարարութիւն մը յղեց զաշնակից ներկայացուցիչներուն, զայն հրատարակել տալով սպաներէն, անգլերէն, Փրանսերէն եւ իտալերէն թերթերու մէջ¹⁴⁹։

Հանրային յարաբերութիւններուն կողքին, Միութիւնը կազմակերպեց հանրաժողովներ եւ մամուլի հրատարակութիւններ։ Նաեւ ձեռնարկեց կամաւորական շարժումի ձեւաւորումին։ Մեկնողները կը ստա-

նային անոր վկայագիրը, Ֆրանսական հիւպատոսարանին մէջ բժշկական քննութենէ ետք¹⁵⁰։ Երեք խումբեր մեկնեցան (Դեկտեմբեր 1918, Փետրուար եւ Ապրիլ 1919), ընդամէնը 120 հոգի՝ առաջինը գլխաւորած էր Արսլանի եղբայրը՝ բժ. Արշակ Արսլանեանը¹⁵¹։ Ըստ Արծրունիի, ընդհանուր թիւը 150 եղած է¹⁵²։

Բայց Ֆրանսական գործակցութիւնը խզուեցաւ․

«Օր մը, Ֆրանսական] դեսպանը զիս կանչելով մասնաւոր կերպով յանձնարարեց որ զաղութիս բոլոր անդամները իրենց բուն Պօղոս Նուպարին տան, երբ կարգը գայ Հայաստանի նախագահի ընտրութեան։ Ասիկա կ'երեւար թէ Փարիզէն ստացած մէկ հրահանգին հետեւանքն էր։

(...) Մակայն, պատահեցաւ որ պարագաները բոլորովին տարբեր արդիւնք ցոյց տուին, երբ Ազգերու Լիկայի կողմանէ եղած առաջարկի մը ընդառաջ երթալով, հայերը նախընտրեցին Հիւս. Ամերիկայի Խնամատարութեան ենթարկուի։

Ասիկա անակնկալ հարուած մը եղաւ Ֆրանսական քաղաքականութեան եւ անմիջապէս ազդեցութիւնը զգացինք հոս մենք եւս։ Երբ օր մը Ֆրանսական դեսպանին դիմելով մեր պատրաստելիք միջինկի եւ հանգանակութեան մասին իր վերջնական խորհուրդը հարցուցի, տեսայ որ պարագաները բոլորովին փոխուած էին, քանի որ դեսպանը շատ պաղ կերպով ինձ ըսաւ որ «այսուհետեւ պէտք է դիմէք Հիւս. Ամերիկայի դեսպանատուն, քանի որ ասիկա պիտի զբաղուի հայերուն վերաբերեալ խնդիրներով»¹⁵³։

Դեկտեմբեր 1918ին Հայ Դատի հանգանակութեան ծրագրումը սկըսաւ։ Այդ շրջանին, թղթակից մը կը վկայէր․ «Հայ գաղթականութեան նիւթական ոչ բարոք վիճակը, 1916-էն ի վեր գրեթէ անկայուն (sic) արտագաղթի եւ կամատրական շարժման պատճառով, մանաւանդ լուրջ հանգանակութեան անպատեհ ժամանակը այն կասկածը կուտային թէ չէ կարելի երաշխատրել բացառիկ արդիւնք մը, եւ կը խորհիմ թէ նոյն պատճառները առնուելով է որ որոշուած է ընդարձակել ընդի. հանգանակութիւնը օտարագգի շրջանակներու մէջ արդէն ձեռք ձգած ըլլալով համաձայնական եւ ընկերակից կառավարութեանց տեղույս դեսպաններու բարոյական աջակցութիւնը»¹⁵⁴։ Յունիս 1919ին եւ Մարտ 1920ին 20.000ական Ֆրանք ուղարկուեցան Ազգային Պատուիրակութեան։ Ինչպէս ըսինք վերը, 28 Մայիս 1919ին անկախութեան Ատարեզարձը միասնաբար նշուեցաւ¹⁵⁵։

ՊԱՌԱՎՏՈՒՄԸ

Միութիւնը ներկայացած էր որպէս ԱՄՆի Հայ Ազգային Միութեան մասնաճիւղ, զայն հօգորացնելու համար ամերիկեան հանրային կարծիքին առջեւ: 1918ին ամերիկահայ հնչակեաններուն յարուցանած հարցերը յաջորդ տարուան սկիզբը յանգեցան անոնց հեռացումին: 1918ի կէսին խնդիրներ սկսան Միութեան եւ ՀՅԴի միջեւ: Ազգային Պատուիրակութեան ընտրութիւններուն վերջինիս ջախջախիչ յաղթանակէն ետք (1919), ոչ-դաշնակցական հատուածը փորձեց խեղաթիւրել արդիւնքները: Երբ Միութեան վարչութիւնը ժողովրդային քուէով ընտրելու դաշնակցական առաջարկը մերժուեցաւ, կուսակցութիւնը քաշուեցաւ անկէ¹⁵⁶:

1919էն Պուենոս Այրէսի ՀՅԴ կոմիտէն Հիւս. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին ենթակայ էր¹⁵⁷, հետեւաբար 10 Մարտ 1920ին կը հաղորդէր Միութենէն իր հրաժարումը, պատճառարանելով ԱՄՆի հետ կապը¹⁵⁸:

Ազգային Միութիւնը եւ կուսակցութիւնները մրցակից դարձած էին, արձագանգելով ԱՄՆին ու Եւրոպային, ուր Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը երբեմն զիրար խաչաձեւող օրակարգ ունէին: Ինչպէս կը գրէր Թղթակից մը, «անձկանօք կը սպասենք ամերիկահայ թերթերու հասնելուն, որոնք կը կերտեն գաղութիս համերաշխական ոգին եւ կամ կը ցանեն հակառակութեան սերմեր: Չունինք գաղթականութիւնը ղեկավարող ու առաջնորդող մտաւորականութիւն մը, այլ ամէն մէկ հոսանք (կուսակցութիւն) կը հետեւի միեւնոյն ընթացքին ինչ որ կը թելադրէ իրենց իր կուսակցութեան ամերիկահայ օրգանը»¹⁵⁹:

Փետրուար 1920ին կազմուած Միջ-Կուսակցական Մարմինը, երկու դաշնակցական (ատենապետ Յ. Թահթաճեան եւ Մ. Մուխաֆեան) եւ մէկ հնչակեան ներկայացուցիչով (Ստեփան Շխրրտրմեան), Ազգային Միութեան զուգահեռ զբաղեցաւ Հայաստանի օգնութեան գործով¹⁶⁰: Ըստ ՀՅԴ կոմիտէի 25 Ապրիլի նիստին, հնչակեանները առաջարկած էին միասնաբար տօնել անկախութեան Բ. տարեդարձը¹⁶¹: Ռիս տէ Ժանէյրոյէն, Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ էթիէն Պրագիլ Մայիսին կը գրէր Մարմինին, թէ՛ «ձեր 23 [Ապրիլ] թուակիր նամակը ինձ շատ ուրախութիւն պատճառեց, տեսնելով ամենայն գոհունակութեամբ, որ միացած են երկու զօրաւոր կուսակցութիւններ, որոնք կը ներկայացնեն ճշմարիտ ուժը մեր ազգին: (...) Չափազանց գովելի է ձեր ձեռնարկը՝ Մայիս 28-ի հանդէսը յղանալնուդ մասին»¹⁶²:

Մարմինն հրապարակած շրջաբերականները փոթորիկ ստեղծեցին: Ըստ ՀԲԸՄի տոմարին, անոնց «պարունակութիւնը ճշմարիտ հայու ոգ-

տյն բոլորովին հակառակ է իրենցմէ զատ միս կուսակցութիւն ու կազմակերպութիւնները դաւաճան է յետադիմական մակդիրներով որակած ըլլալուն. իբր թէ միայն հանրապետութիւնը իրենց սեփականութիւնն է եւ միայն ու միայն հնչակեան եւ դաշնակցականները պիտի տօնեն քսելով գրած են»¹⁶³: Վարչութիւնը, որպէս հետեւանք, Միութեան զիմեց հանդէս մը կազմակերպելու համար¹⁶⁴: Անկախութեան Բտարեդարձը տօնուեցաւ զոյգ անջատ ձեռնարկներով, որոնք տեղի ունեցան նոյն օրը՝ 28 Մայիսին¹⁶⁵: 30 Մայիսին մերձակայ Քիլմէս քաղաքի Ազգային Միութիւնը ձեռնարկ մը սարքեց հայերէն ու սպաներէն ճառերով, իսկ երեկոյեան՝ ճաշկերոյթ մը «Ճենոպա» պանդոկին մէջ¹⁶⁶:

12 Մայիսին Ազգային Միութիւնը նախագահ Իփոլիթօ Իրիկոժէնին յղեց շնորհակալական նամակ մը՝ Արժանթինի կողմէ Հայաստանի անկախութեան իրաւական ճանաչումին առիթով, որ տեղի ունեցած էր Մայիս 1ին (պաշտօնապէս արձանագրուած թուականը՝ 3 Մայիս)¹⁶⁷:

Այդ օրերուն, էթիէն Պրազիլ գրած էր Միջ-կուսակցական Մարմնին, թէ՛ «չառ լա պիտի ըլլար եթէ քանի մը անձերէ բաղկացած յանձնախումբով մը այցելէիք նախագահ Իրիկոժէնին՝ շնորհակալութիւն յայտնելու. նոյնպէս դիմելով բոլոր կարեւոր քերթերու խմբագրատուները, խնդրելով որ Ձեր թարգմանը ըլլան Արժանթինի ժողովուրդին մէջ. Ձեր շնորհակալութիւնը յայտնելով»¹⁶⁸: Այցելութիւնը տեղի չունեցաւ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

29 Յունիսին միջկուսակցական հանգանակութիւն մը սկսած էր Կիլիկոյ ի նպաստ¹⁶⁹: 16 Յուլիսին Հայաստանի Բանակին Օգնող Յանձնախումբը ստեղծուեցաւ (ատենապետ՝ Ս. Շխրարաբեան, ատենադպիր՝ Բ. Կօրէճեան, գանձապահ՝ Միսաք Փննիկեան, երկուքն ալ ՀՅԴէն)¹⁷⁰: Պատանի Հայրենիք օրաթերթը խմբագրականով մը կոչ կ'ընէր յամեցող շրջաններուն. «Հարաւային Ամերիկայի մեր հայրենակիցները մասնատրապէս՝ մոռնալու չեն որ այս կոչը իրենց ալ կը վերաբերի եւ ջանալու են կարելի եղածին չափ շուտ փութացնել իրենց նուիրները»¹⁷¹: Յանձնախումբը նոր հանրաժողով մը կազմակերպեց Պուսթամանթէ 563ի սրահին մէջ եւ հաւաքած 7000 փեսոն (23160 Քրանք) ուղարկեց Աւետիս Ահարոնեանին¹⁷²:

4 Յուլիսին ժողով մը վճռեց Միութիւնը «Հայ Ազգային Միութիւն Արժանթինի» դարձնել եւ սեփական ծրագիր-կանոնագրով օժտել: Երկու յարանուանութիւնները, երեք կուսակցութիւնները¹⁷³ եւ ՀԲԸՄի մասնաճիւղը կազմեցին 14 Յուլիսի ընդհանուր ժողովին զիւանը¹⁷⁴: Ժո-

դովը նոր ծրագիր վաւերացուց եւ որոշեց վարչութիւն ներառնել երկու չէզոք անձեր:

5 Օգոստոսին է. Պրագիլ Հակամարտ կողմերուն գործակցութեան իր յորդորը յղեց, ինզրկելով, որ «իւրաքանչիւր հոսանքէն երկուական անդամներ ընտրելով յանձնախումբ մը կազմէք մինչև ցնոր տնօրինութիւն ազգային ներքին եւ արտաքին գործերը վարելու համար: Նման նամակ մը Հայկական [Ազգային] Միութեան ալ գրուած է (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»¹⁷⁵: Իսկ 8 Օգոստոսին, ան կը պնդէր, թէ «ներկայիս կարելի չէ հիւպատոսի մը ընտրութիւնը Արժանքինի մէջ՝ նկատի ունենալով կազմակերպութիւններու անջատ գործունէութիւնը: Կը խնդրեմ, որ ձեր մէջէն երկու կարող անձեր ընտրէք. Հայկ. Միութիւնն ալ երկու անձ կ'ընտրէ. նաեւ չէզոք մէկ անհատ մը, որով կ'ըլլան հինգ հոգին. յանձնախումբ մը, որը պիտի կառավարէ հայկական շահերը: Յիշեալ յանձնախումբը կ'ընտրէ մէկը իբր նախագահ: Այս կերպով ես պարտաւոր չեմ ըլլար երկուական գեկոյցներ դրկել ձեր գաղութին»¹⁷⁶:

12 Սեպտեմբերին ՀՅԴ կոմիտէն որոշեց «(...) առաջարկել, որ ժողովուրդի քուէներով ընտրուին վարչութեան հինգ անդամները եւ մէկական ներկայացուցիչ ալ ունենան քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան. Ռամկավար եւ Դաշնակցական: Նորակազմ վարչութիւնը առժամեայ կը վարէ գաղութի արտաքին եւ ներքին գործերը՝ մինչև Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան ներկայացուցչի ժամանումը: Անոր գալէն ետք, կուսակցութիւնները յետս կը կոչեն իրենց ներկայացուցիչները եւ վարչութեան մնացեալ հինգ անդամները կը վարեն գաղութի ներքին գործերը»¹⁷⁷:

Ամէն ինչ ապարդիւն պիտի ըլլար: 17 Հոկտեմբերին խառն ժողովի մը կարգացուելէ ետք Միութեան գործունէութեան տեղեկագիրը, յայտարարուեցաւ թէ ՀՅԴ եւ ՄԴՀԿ որոշած էին չանդամակցիլ¹⁷⁸: Կուսակցութիւնները, դժգոհ՝ անկուսակցական գերակշիռէն, կը նախընտրէին անջատ գործել:

1921ին Ազգ. Միութիւնը դեռ կը սօսէր անկախութեան Գ. տարեգարձը, ինչպէս կը վկայէ ՀԲԸՄի վարչութեան անոր գրած նամակը. «Մայր Հայրենիքի վերջին դէպքերու պատճառաւ ժողովուրդի մէջ յառաջացած բարոյալքումը եւ յուսահատութիւնը փարատելու եւ ապագայ յոյսերով գայն քաջալերելու համար, վարչութիւնս հանդէսի մը սարքովիլը անհրաժեշտ տեսնելով որոշեց դիմել Պատ. Ժողովոյ ինչպէս անցեալ տարի այս տարի եւս նախաձեռնարկ ըլլայ Հ. Հանրապետութեան երրորդ տարեդարձը տօնելու համար հանդէսի մը պատրաստութեան»¹⁷⁹:

Միութիւնը այնուհետեւ անուանական կեանք ունեցաւ, ատենապետով (Երուանդ Խաչիկեան) եւ ատենադպիրով (Իսրայէլ Արսլան), վաստաթուղթերու հայթայթումը եւ վաւերացումը դիւրացնելու համար¹⁸⁰ : Այսպէսով կը փակուէր 1910ականներու կազմակերպական շրջանը :

Մայիս 1923ին ՀԲԸՄը եւ ՄԴՀԿն Ազգային Միութիւնը վերջնական լուծարքի ենթարկելու եւ 1922ին կազմուած ու համագաղութային հանգամանք ունեցող Գաղութային Կեդրոնի կողմէ անոր գործերը ստանձնելու պահանջը դրին¹⁸¹ : 3 Յունիսին ՀՅԴ կոմիտէն կ'արձանագրէր, թէ «(...) երկու անձեր՝ Երուանդ Խաչիկեան եւ Արծրունի (Իսրայէլ Արսլանեան-Արսլան) ուզածնին պէս կը վարեն գործերը : Ուրեմն պահանջել, որ միս անդամները հրաւիրելով ամբողջացնեն կազմը եւ հաշուետուութիւն ներկայացնեն»¹⁸² : Ի վերջոյ, Ազգային Միութիւնը վերակազմուեցաւ, բայց Կեդրոնի ներկայացուցիչները հրաժարեցան, ինչ որ նոր անելի մը առաջնորդեց¹⁸³ : Նոր խառն ժողովի մը, ՀՅԴի բացակայութեամբ, «որոշուեցաւ նորընտիր Մարմինը անուանել “Հաշուառու Մարմին” փոխանակ “Ազգ. Միութիւն”ի եւ անոնց գործը պիտի ըլլայ հին Ազգ. Միութեան հաշիւները առնելով Խառն ժողովին ներկայացնել : Այն ժամանակ պիտի դադրի այդ մարմնոյն պաշտօնը եւ ապագայի մասին նոր որոշում պիտի տրուի»¹⁸⁴ :

Այդ որոշումէն ետք, այլեւս տեղեկութիւններ չկան : Ըստ մամուլի լրատուութեան մը, Դեկտեմբեր 1923ին Միութեան նոր ժողով կայացած եւ որպէս ատենապետ յիշուած է նորեկ գաղթական մը՝ դաշնակցական Սոկրատ Թէրզեանը¹⁸⁵ : Յամենայնդէպս, Միութիւնը երբեք չվերակենդանացաւ : Խաչիկեան պատուակալ ատենապետի կոչումը պահեց մինչեւ իր մահը՝ 1933¹⁸⁶ :

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Carlos Zubillaga, *La Utopia Cosmopolita. Tres Perspectivas Históricas De La inmigración Masiva En El Uruguay* [Աշխարհաքաղաքացիական Յնորքը. Երեք Պատմական Ուրուագիծեր Ուրուկուայի Զանգուածային Գաղթականութեան Մասին], Մոնթէվիդէօ, 1999, էջ 25.
- ² Juan Alsina, *La Inmigración Europea En La República Argentina* [Եւրոպական Գաղթականութիւնը Արժանթինի Հանրապետութեան Մէջ], Պուենոս Այրէս, 1898, էջ 96.
- ³ Raúl Puigbó, *La Identidad Nacional Argentina Y La Identidad Latinoamericana* [Արժանթինեան Ազգային Ինքնութիւնը Եւ Լատինամերիկեան Ինքնութիւնը], Պուենոս Այրէս, 1998, էջ 87.
- ⁴ Միհրան Էրմէքեան, «Հայ Գաղթականներն Հարաւային Ամերիկայի Մէջ», *Բիւզանդիոն*, 11/24 Յուլիս 1911, էջ 1:

- ⁵ Dardo Cúneo, "Memoria Sobre Inmigración" [*Զեկույց Գաղթականութեան Մասին*], տե՛ս՝ Dardo Cúneo, Julio Mafud, Amalia Sánchez Sívori y Lázaro Schellman, *Inmigración y Nacionalidad* [*Գաղթականութիւն Եւ Ազգութիւն*], Պուենոս Այրէս, 1967, էջ 51, 54:
- ⁶ Puigbó, էջ 100:
- ⁷ Nélide Boulgourdjian-Toufeksian, *Los Armenios En Buenos Aires. La Reconstrucción De La Identidad (1900-1950)* [*Հայերը Պուենոս Այրէսի Մէջ. Ինքնութեան Վերականգնումը (1900-1950)*], Պուենոս Այրէս, 1997, էջ 85:
- ⁸ Estela Val Verde, "Integration and Identity in Argentina: The Lebanese of Tucuman", in Albert Hourani and Nadim Shehadi (eds.), *The Lebanese in the World. A Century of Emigration*, Լոնտոն, 1992, էջ 314; Graciela Swiderskiy Jorge Luis Farjat, *La Inmigración* [*Ներգաղթը*], Պուենոս Այրէս, 1999, էջ 103-104:
- ⁹ Սսկրատ Բ. Թէրզեան, *Մարքեթ Եւ ԴէՆթեր, Հատոր Ա, տպ. «Արարատ», Պուենոս Այրէս, 1961, էջ 11-13*:
- ¹⁰ Մ. Բ. Թ. [Սսկրատ Բ. Թէրզեան], «Տեսակցութիւն Մը Մ. Ֆերնանտոյի Ոստիկանապետ Խուսթօ Հեթթօր Պարչախինի (sic) Հետ», *Արմենիա*, 18 Յունուար 1956, էջ 3:
- ¹¹ Narciso Binayan Carmona, *Entre El Pasado Y El Futuro: Los Armenios En La Argentina* [*Անցեալին Եւ Ազգային Միջեւ. Հայերը Արժանթինի Մէջ*], Պուենոս Այրէս, 1996, էջ 68-70:
- ¹² Narciso Binayan, *La Colectividad Armenia En La Argentina* [*Հայ Գաղութը Արժանթինի Մէջ*], Պուենոս Այրէս, 1974, էջ 22: Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 75, որ «Տուրքիեան» կարգացած է Բարսեղ Խորէճեանի պահած ցանկին մէջ: Ծղրած ենք բայտ Սահակ Պաղչէճեանի (Յ. Պ. Պօղոսեան, *Հանրին Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Երթակայ Գօգան՝ Տաղի Հայ Գիւղերը*, Լոս Անճելլոս, 1942, էջ 794): Խորէճեան միայն Մութաֆեանը յիշած է իր յուշերուն մէջ (Նոր Հանճըն Պատմագիրը 1921-1973, խմբ. հրատ. Հանճոյ Հարկենակցական Ընդհանուր Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Պուենոս Այրէս, 1974, էջ 30):
- ¹³ Պատմութիւն Անթէլյի Հայոց, գլխաւոր խմբագիր Երուանդ Պապայեան, Գ. Հատոր, հրատարակութիւն Հայ Անթապոլիներու Մշակ. Միութեան, Լոս Անճելլոս, 1994, էջ 436:
- ¹⁴ Narciso Binayan, էջ 22 (Հմմտ.՝ Narciso Binayan Carmona, էջ 75): Սեպտեմբերի ժամանումը նաեւ թուագրուած է Հոկտեմբեր (Սգակիր, «Մահ Այրի Տիկին Մահուսի Ա. Հապէշեանի», *Արմենիա*, 16 Հոկտեմբեր, 1947, էջ 3) ու Դեկտեմբեր (Պատմութիւն Անթէլյի Հայոց, աշխատասիրոց եւ խմբագրոց՝ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, Հատոր Բ., հրատարակութիւն Ամերիկարեակ Անթապոլիներու Միութեան Միացեալ Նահանգներ, Լոս Անճելլոս, 1953, էջ 567):
- ¹⁵ Jules Huret, *En Argentine. De Buenos Aires Au Grand Chaco*, Փարիզ, 1911, էջ 51:
- ¹⁶ Անտո Արժրուհի, *Տարեցոյց Հար. Ամերիկահայոց*, Պուենոս Այրէս, 1943, էջ 12, որ գրուած է 1909: Սակայն, 1910ին է, որ 100 հոգի ժամանած է (Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85):
- ¹⁷ Juan Alsina, *La Inmigración En El Primer Siglo De La Independencia* [*Գաղթականութիւնը Անկախութեան Առաջին Դարուն*], Պուենոս Այրէս, 1910, էջ 209:
- ¹⁸ Robert Mirak, *Torn Between Two Lands. Armenians In America 1890 to World War I*, Պոստոն, 1983, էջ 63-67:

- ¹⁹ Ignacio Klich, "Criollos and Arabic Speakers in Argentina: An Uneasy Pas de Deux, 1888-1914", *տե՛ս՝ Hourani and Shchadi, The Lebanese in the World*, էջ 271; Գալիանէ Եակոբեան, «Հայերի Գաղթը ԱՄՆ», *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, թիւ 12 (528), Դեկտեմբեր, 1986, էջ 43:
- ²⁰ Կ. Պապօ [Պապոյեան], «Հայր Պուենոս Այրէսի Մէջ», *Ազատամարտ*, 16/29 Մայիս 1912, էջ 1:
- ²¹ Victor Mirelman, *Jewish Buenos Aires, 1890-1930. In Search Of An Identity*, Տիթբոյթ, 1990, էջ 37:
- ²² Ե. Երէցեան, «Հին Եուզաստրէս», *Հայրենիք*, Եունիս 1937, էջ 93:
- ²³ Ե. Պարզեւ [Պարզեւեան], «Հայ Կեդրոնը Եւ Գաղութը», *Հայ Կեդրոն*, Նոյեմբեր 1933, էջ 8; Binayan, էջ 18; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 75: Արձարանին մասին, տե՛ս՝ Héctor I. Cohen Isjaqui, "El Café De La Calle 25 De Mayo", *Todo Es Historia*, noviembre de 1992, էջ 97:
- ²⁴ Mirelman, էջ 36:
- ²⁵ Huret, էջ 92:
- ²⁶ James Scobie, *Buenos Aires. Plaza to Suburb, 1870-1910*, Նիւ Եորք, 1975, էջ 268:
- ²⁷ Հեռեւելիով Արժրուների (էջ 12), անունը դրած էինք «Հայ Գաղութային եւ Բարեգործական Լսարանական Միութիւն» (Vartan Matiossian, "La Iglesia Armenia En Buenos Aires (1912-1938): Bosquejo Histórico-Organizacional", տե՛ս՝ Vartan Matiossian (ed.), *Los Armenios En América Del Sur. Primeras Jornadas De Estudio [Հայերը Հարաւային Ամերիկայի Մէջ Առաջին Գիտաժողով]*, Պուենոս Այրէս, 1991, էջ 85. Տե՛ղումը՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Հայց. Եկեղեցիին Մագումն ու Զարգացումը Պուենոս Այրէսի Մէջ (1912-1938)», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, է-Ը. տարի, 1995-1996, Լիրանան 1997, էջ 89):
- ²⁸ Արձանագրութեան տուժար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, 7 Մայիս 1911; «Օրուան Լուրեր», *Կոչնակ*, 30 Դեկտեմբեր 1911, էջ 1266; *Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութեան, 1906-1931*, Ա. Հատոր, Փարիզ, 1935, էջ 406-407:
- ²⁹ Binayan, էջ 25; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 78:
- ³⁰ Այս մասին տե՛ս՝ Matiossian, "La Iglesia Armenia", էջ 84-86; նոյնի՝ «Հայց. Եկեղեցիին», էջ 87-90:
- ³¹ «Օրուան Լուրեր», *Կոչնակ*, ԺԱ տարի, թիւ 29, 22 Յուլիս 1911, էջ 713: Նշուած է նաեւ 1910 (Kim Hekimian, "Armenian Immigration To Argentina, 1909-1938", *Armenian Review*, Summer 1990, էջ 96):
- ³² Պարզեւեան, էջ 8; Binayan, էջ 23; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 76:
- ³³ Նորայր Ա. Բենյ. Տէր Նորէնեան, «Կէս Դարու Պատմական Թուօյցի Ակնարկ Մը Արժանիքին Հայց. Առաք. Եկեղեցւոյ Հաստատման եւ Զարգացման Հրաք.», անտիպ ուսումնասիրութիւն, Պուենոս Այրէս, 1960, էջ 2; Հմմտ.՝ Binayan, էջ 24; Binayan Carmona, էջ 76:
- ³⁴ Հ. Բ. Ը. Մ. Նամակներու Տոժար, նամակ Եովհաննէս Արք. Արշարունիի, 21 Յունուար 1912: *Ըստ Պատրիարքարանի պատասխանին, քահանայ ըրի ազրուտի համար՝ Ինկնած էր (Արձանագրութեան Տոժար, 30 Յունիս 1912)*:
- ³⁵ Նոյն, 15, 22 եւ 29 Յունուար 1912; Հմմտ.՝ Hekimian, էջ 97; տե՛ս նաեւ՝ Արժրուների, էջ 72-73:

- ³⁶ Նամակներու Տոմար, նամակ Եկեղեցատիրաց Ընկերութեան Արժէնթինի Հայոց, ան-
թուակիր, Հմժտ. Արձանագրութեան Տոմար, 12 Փետրուար 1912:
- ³⁷ Jorge Abecian, "Origen De La Iglesia Armenia" [Հայ Եկեղեցւոյ Մագումը], Արար, 2
Հոկտեմբեր 1982, էջ 39; տե՛ս՝ Պապոյեան, 1912, էջ 1:
- ³⁸ Արժրուներ, էջ 14: 1912-1918ի չորս ատենապետերէն Միքայէլ Հապէշեանը եւ Գրիգոր
Մոլկարեանը միայն ծանօթ են (Abecian, էջ 40):
- ³⁹ Հայկ Մոսկոֆեան, «Պուենոս Այրէսի Գաղութի Նախագատմականը», Հայ Կերտն,
Յունուար 1933, էջ 3 («Պոլսոյ Առաջնորդարանը»). «40 տարի առաջ 50 հայ կար Ար-
ժանքի մէջ», Ազգակ, 9 Փետրուար 1952, էջ 3. Ըստ Մոնթէվիտէոյի հոգեւոր հովիւ
Ներսէս վրդ. Տօլպպեանի, «(...) ասոնք Հիւս. Ամերիկայի առաջնորդէն անոր ինքնու-
րիւնը հաստատելի վերջ պաշտօնի կը կանչեն (...)» (Հայաստանի Հանրապետութեան
Պատմութեան Պետական Կեդրոնական Արխիւ (ՀՀ ՊՊԿԱ), Ք. 409, ց. 1, գ. 3777, Նա-
մակ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին, 11 Հոկտեմբեր 1933), ինչ որ բոլորովին անհիմն
է: Զեւականօրէն Հիւսիսային Ամերիկայի թեմին պատկանող Պուենոս Այրէսը միայն
1914ին կապ հաստատած է անոր հետ, ինչ որ նաեւ հետեւեալ էր թեմի քառասուն վի-
ճակին՝ 1906-1913 շրջանին:
- ⁴⁰ Մ. Կ., «Աստուր Զնդանեան», Արժներ, 24 Սեպտեմբեր 1932, էջ 1: Ապրիլ 30, 1912ին
ՀԵՊ Արեւմտեան Բիւրօն Հիւս. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին կը գրէր, թէ «Պուենոս
Այրես Հաարոսած Կարգ Մը Ընկերներ Կազմած Են Կոմիտէ Մը» (մէջբերումը տե՛ս՝
Գեղորգ Տօնապետեան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ամերիկայի Մէջ, Բ. Հատոր (1910-1923),
Պոստոն, 1995, էջ 120):
- ⁴¹ Մէջբերումը տե՛ս՝ «Պ. Այրէսի Հայկական Գաղութը Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», Ար-
ժներ, 27 Յունուար 1970, էջ 1:
- ⁴² Ապրիլ-Դեկտեմբեր 1912 թուագրումը (Carlos Hassassian, "Los Primeros Años Del
Tashnagsutiun En Sudamerica" [Դաշնակցութեան Առաջին Տարիները Հարաւային Ա-
մերիկայի Մէջ], Արժներ, բացառիկ, Նոյեմբեր 1990, էջ 10) անճիշդ է, քանի որ այս
գործունէութիւնը նշուած է Դեկտեմբերի առաջին ատենագրութենէն ետք: Իսկ ա-
կումբին Լերմա 561 տեղադրումը (Binayan, էջ 118, Հմժտ. Binayan Carmona, էջ 236)
փաստական հիմք չունի:
- ⁴³ Ստեփան Երրորտեան, «Ինչպէս Հիմնուեցաւ Առաջին Հայ Թերթը Հարաւային Ամե-
րիկայի Մէջ», Եարթում, 16 Դեկտեմբեր 1961, էջ 4; Binayan, էջ 121; Հմժտ. Binayan
Carmona, էջ 237. 1914 թուագրումը (Արժրուներ, էջ 15) անճիշդ է:
- ⁴⁴ Նոր Հանրի Պատմագիրը, էջ 29:
- ⁴⁵ Արձանագրութեան Տոմար, 31 Օգոստոս 1912:
- ⁴⁶ Նոյն, 26 Հոկտեմբեր եւ 2 Դեկտեմբեր 1912: Հմժտ. Արժրուներ, էջ 73-74; Hekimian, էջ
9:
- ⁴⁷ Արձանագրութեան Տոմար, 16 Նոյեմբեր 1912:
- ⁴⁸ Նոյն, 28 Դեկտեմբեր 1912, 4 եւ 25 Յունուար 1913:
- ⁴⁹ Մ. Թոփչեան, «Ընկ. Յարութիւն Թահթեանի Կեանքն ու Գործունէութիւնը», Ար-
ժներ, 11 Մայիս 1934, էջ 2 (անցազրի մը լուսանկարչական պատճէնը տե՛ս՝ Margaret
Tellalian Kyrkostas, Armenia: Memories From My Home, Ասթորիա, 1998, էջ 51): Այս
փաստը յայտնի չէ եղած Պինայեանին, որ սակայն նշած է, որ այս գործունէութիւնը
յաջողած էր մասամբ շնորհիւ Համայնքի արժանթինցի փաստարանին ղիմումներուն
(Binayan, էջ 28):

- ⁵⁰ «Օրուան Լուրեր», *Կոչնակ*, ԺԱ տարի, թիւ 29, Յուլիս 22-1911 էջ 713.
- ⁵¹ *էրմէքեան*, էջ 1.
- ⁵² *Նամակներու Տոմար*, *Նամակ Յովհաննէս Արք. Արշարունիին*, 21 Յունուար 1912.
- ⁵³ *Պապոյեան*, էջ 1.
- ⁵⁴ 1914ին էջերէկցիներու թիւր 35 էր. 1916-1917ին 11 հոգի որպէս կամաւոր մեկնեցան, իսկ 6-7՝ Հիւսիսային Ամերիկա. Մինչեւ 1923, 15-20 հոգի մասցած էր (Ալեքս Գրիգորեան եւ Սեդրակ Գարակէօզեան, *Յիշատակարան էջերէկ-Ֆէնէսէի*, Փարիզ, 1963, էջ 692).
- ⁵⁵ *Յարգանք Տասնամակին*, Շիրակ, 1919, էջ 34, 54-56; 1914ին Հարաւային Ամերիկայի մէջ 200 թոմարգացի կար (Թորոս Մատաղեան, *Յուշամատեն թոմարգացի Պէլլուրուի*, տպ. Կ. Տօնիկեան 1959, էջ 219).
- ⁵⁶ *Զէյթուն Պատմագիրք*, Պուենոս Այրէս, 1960, էջ 1132.
- ⁵⁷ *Սարաֆեան*, *Պատմութիւն Անթէպի*, էջ 587. *Նոր Հանրն Պատմագիրք*, էջ 31.
- ⁵⁸ *Պողոսեան*, էջ 795.
- ⁵⁹ *Պապոյեան*, էջ 1.
- ⁶⁰ *էրմէքեան*, էջ 1.
- ⁶¹ *Նոր Հանրն Պատմագիրք*, էջ 29, 31.
- ⁶² Հմմտ.՝ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 115.
- ⁶³ *Նոր Հանրն Պատմագիրք*, էջ 33.
- ⁶⁴ Binayan, էջ 125.
- ⁶⁵ Հ. Գ. Մոսկոֆեան, «Պուենոս Այրէսէն», *Կոչնակ*, 11 Մարտ 1916, էջ 272.
- ⁶⁶ Hekimian, էջ 98.
- ⁶⁷ «Պ. Այրէսի Հայկական Գաղութիւն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», *Արմենիա*, 28 Յունուար 1970, էջ 1. Հմմտ.՝ Թոփչեան, «Ընկ. Յարութիւն», էջ 2.
- ⁶⁸ Արձանագրութեան Տոմար, 21 Մարտ 1914 (ուղղագրութիւնը սրբագրած ենք բազմաթիւ սխալներուն հետեւանքով, որոնք գրեթէ անհասկնալի կը դարձնեն արձանագրութիւնը).
- ⁶⁹ Abecian, էջ 40.
- ⁷⁰ Արձանագրութեան Տոմար, 27 Մայիս 1915.
- ⁷¹ Հայկ Մոսկոֆեան, «Նամակ Պօէնոս Այրէսէն», *Կոչնակ*, 28 Օգոստոս 1915, էջ 742.
- ⁷² "Por Las Victimas De Armenia. Reunión De Armenios" [*Հայաստանի Զոհերուն Համար. Հայերու Հաւաք*], *La Nación*, 3 de mayo de 1915, էջ 5; Մոսկոֆեան, «Նամակ», էջ 743.
- ⁷³ Binayan, էջ 27; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 88.
- ⁷⁴ Բերդապաս, «Ազգասէրք», *Արմենիա*, 21 Ապրիլ 1934, էջ 2; Մոսկոֆեան, «Նամակ», էջ 742.
- ⁷⁵ Մոսկոֆեան, «Պուենոս», էջ 271.
- ⁷⁶ Ս. Թոփչեան, 26 Մայիս 1934, էջ 2, որ սխալմամբ թուագրած է 1916.
- ⁷⁷ Մոսկոֆեան, «Պուենոս», էջ 271.
- ⁷⁸ Եպիփան-Սիրունի, «Լուրեր Հարաւային Ամերիկայէն», *Հայրենիք*, 22 Ապրիլ 1916, էջ 2.
- ⁷⁹ Արծրունի, էջ 14.
- ⁸⁰ Սարաֆեան, էջ 567-568.

- ⁸¹ Նոր Հանրն Պատմագիրք, էջ 34-39; Հմմտ՝ Պողոսեան, էջ 795-796, ուր լիջուած են տեղահանութեան ժամանակ Հալիպէն եւ Միացեալ Նահանգներէն Պուենոս Այրէսի Հանրայիններու դրկուած նամակներ: Որոշ քաղուածքներու Համար, տե՛ս՝ Binayan, էջ 26-27; Հմմտ՝ Binayan Carmona, էջ 88: Այդ անտիպ նամակներուն ընդգրկները, դժբախտաբար, որոնք կը պահուէին Պուենոս Այրէսի Հաննոյ Հայրենակցական Միութեան կողմէ, 1974էն ետք անյայտացած կը թուին ըլլալ:
- ⁸² Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85; Հմմտ՝ Յովհաննէս ՔՇՆյ. Ամիրենց, «Հարաւ Ամերիկայի Հայ Գաղութիւն», *Ընդարձակ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի*, Պոլիս 1932, էջ 280 (800 հոգի Ա. Աշխարհամարտէն առաջ):
- ⁸³ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85:
- ⁸⁴ Էքսէքտեան, էջ 1:
- ⁸⁵ Պապոսեան, էջ 1:
- ⁸⁶ Պողոսեան, էջ 795; Արծրունի, էջ 14; Binayan, էջ 64; Հմմտ՝ Binayan Carmona, էջ 203:
- ⁸⁷ «Ազգային Լուրեր», *Կոչնակ*, 14 Ապրիլ 1914, էջ 166:
- ⁸⁸ Մոսկոֆեան, «Նամակ», էջ 742:
- ⁸⁹ Մոսկոֆեան, «Պուենոս», էջ 272:
- ⁹⁰ Մոսկոֆեան, «Պուենոս Այրէսի Գաղութիւն», էջ 6; Պարգեւեան, էջ 8:
- ⁹¹ Խոսրով Ներսէսեան, «Հայերը Հարաւային Ամերիկայի Մէջ (ականատեսի պատմութիւններ)», *Ժակատամարտ*, 22 Յունիս 1922, էջ 2:
- ⁹² M. Vartan Malcom, *The Armenians In America*, Պոստըն-Շրքակօ, 1919, էջ 67:
- ⁹³ Արծրունի, էջ 16:
- ⁹⁴ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85:
- ⁹⁵ Binayan, էջ 32; Հմմտ՝ Binayan Carmona, էջ 95:
- ⁹⁶ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85:
- ⁹⁷ Թոփչեան, 11 Մայիս 1934, էջ 2:
- ⁹⁸ Այս գործակցութեան 1918 թուադրուածը (Արծրունի, էջ 16) վիճելի է: Կուսակցական տոմարէն հրապարակուած քաղուածքը անթուակիր է (Հմմտ՝ «Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութիւն Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», *Արմենիա*, 30 Յունուար 1970, էջ 1): Պինայեան այս շարժումը վերագրած է Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան (Binayan Carmona, էջ 91):
- ⁹⁹ Թոփչեան, 1 Յունիս 1934, էջ 1:
- ¹⁰⁰ Արձանագրութեան Տոմար, 28 Յունիս 1916:
- ¹⁰¹ Binayan, էջ 29; Հմմտ՝ Binayan Carmona, էջ 93:
- ¹⁰² Տէր Խորէնեան, *Կէս Դարու*, էջ 3; Հմմտ՝ Binayan, էջ 27-28:
- ¹⁰³ Թոփչեան, 26 Մայիս 1934, էջ 2: Ա. Քէօշկէրեան շեքրած է վերագրումները եւ փափաք յարոնած՝ «չէզոք մարմնի մը առջեւ վկայելու («Նամակ Խմբագրութեան», *Արմենիա*, 24 Յունիս 1934, էջ 2), ինչ որ չէ եղած:
- ¹⁰⁴ Արձանագրութեան Տոմար, 28 Յունիս 1916:
- ¹⁰⁵ Նոյն, 16 Յուլիս 1916:
- ¹⁰⁶ Նոյն, 30 Յուլիս 1916:
- ¹⁰⁷ Նոյն, 17 Սեպտեմբեր 1916:
- ¹⁰⁸ Թոփչեան, 26 Մայիս 1934, էջ 1:

- ¹⁰⁹ Արծրունի, էջ 15; Պարզեան, էջ 8; Քաճանային 1916ին Արարկիր վերադարձը եւ պաշտամունքի դադարեցումը (Զաւէն Ա. ՔՆՆ. Արզումանեան, Ազգապատում, Գ. Հատոր, Բ. գիրք (1930-1955), Նիւ Եորք, 1997, էջ 144) անհիմն է:
- ¹¹⁰ Ի. Ա. [Խարայի Արսյան], «Թէ Ի՞նչպէս Մնունդ Առաւ Հ[այաստանեայց] Ա[ռաքելական] Ե[կեղեցւոյ] Հոգաբարձութիւնը», Հայ Կեդրոն, պաշտօնաթերթ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան, Թ. տարի, Փետրուար 1942, էջ 28; Հմմտ. Արձանագրութեան Տոմար, 4 Օգոստոս 1918; Ըստ Թոփչեանի, Քէօլիէրեանի ստեղծած նոր վարչութիւնը Տ. Պաղտասարը իր կողմը գրաւած էր (Թոփչեան, 1 Յունիս 1934, էջ 2), ինչ որ քիչ հաւանական կը թուի:
- ¹¹¹ Binayan, էջ 28.
- ¹¹² Բ. Խորէճեան, «Խաղրիկներ Պուննոս Ալրէսէն», Հայրենիք, 11 Հոկտեմբեր 1918, էջ 1.
- ¹¹³ Վարդան Մատթէոսեան, «Պուննոս Ալրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը (1918-1920)», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. ԺԸ., 1998, էջ 131-152.
- ¹¹⁴ Արձանագրութեան տոմար, 7 Նոյեմբեր 1917.
- ¹¹⁵ Մէջբերումը տե՛ս «Պուննոս Ալրէսի Հայ Գաղութր», 28 Յունուար 1970, էջ 1.
- ¹¹⁶ Արձանագրութեան Տոմար, 24 Փետրուար 1918.
- ¹¹⁷ Թոփչեան, 1 Յունիս 1934, էջ 2.
- ¹¹⁸ Արսյան, Փետրուար 1942, էջ 28.
- ¹¹⁹ Արձանագրութեան Տոմար, 8 Մարտ 1918.
- ¹²⁰ Hekimian, էջ 99: Նշուած է Ապրիլն ալ (Թոփչեան, 9 Յունիս 1934, էջ 2).
- ¹²¹ Արձանագրութեան Տոմար, 25 Ապրիլ 1918.
- ¹²² Նամակներու Տոմար, Նամակ Հայ Ազգային Միութեան, 10 Մայիս 1918; տե՛ս նաև՝ Արձանագրութեան Տոմար, 15 Մայիս 1918.
- ¹²³ Արձանագրութեան Տոմար, 5 Յունիս 1918.
- ¹²⁴ Նամակներու Տոմար, Նամակներ Վեց Միութիւններուն, 22 Յունիս 1918.
- ¹²⁵ Արձանագրութեան Տոմար, 30 Յունիս 1918.
- ¹²⁶ Արձանագրութեան Տոմար, 3 Յուլիս 1918.
- ¹²⁷ Արձանագրութեան Տոմար, 17 Յուլիս 1918.
- ¹²⁸ Արձանագրութեան Տոմար, 21 Յուլիս 1918.
- ¹²⁹ «Հայ Գաղթականութիւն», Կոչնակ, 23 Նոյեմբեր 1918, էջ 1822.
- ¹³⁰ Արսյան, Յունուար 1942, էջ 15.
- ¹³¹ «Հայ Գաղթականութիւնը», Կոչնակ, 19 Հոկտեմբեր 1918, էջ 1657; "El Día De Francia. Homenajes Realizados Ayer" [Յրանսայի Օրը Երէկ Կատարուած Մեծարանքներ], La Razón [Մոնթէվիդէօ], 15 de julio de 1918, էջ 2.
- ¹³² Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances. l'Empire Ottoman Et Les Arméniens Dans Les Archives Françaises (1914-1918)*, Փարիզ, 1983, էջ 308.
- ¹³³ Արծրունի, էջ 265.
- ¹³⁴ Beylerian, էջ 628.
- ¹³⁵ "Voluntarios Armenios Para La Guerra" [Հայ Կամաւորներ Պատերազմին Համար], *El Diario*, 6 de junio de 1918, էջ 9.
- ¹³⁶ Beylerian, էջ 647.
- ¹³⁷ Idem, էջ 649.

- ¹³⁸ Արձանագրութեան Տոմար, 9 Յուլիս 1918: «Հայ Գաղթականութիւն», էջ 1822: Մեկ-
նուսին 1916 թուադրուժը (Թոփչեան, 9 Յունիս 1934, էջ 2; Հմմտ՝ Binayan Carmona, էջ
91) սխալ է:
- ¹³⁹ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 28; Հմմտ՝ Թոփչեան, 16 Յունիս 1934, էջ 2:
- ¹⁴⁰ Արձանագրութեան Տոմար, 7 Օգոստոս 1918; Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 29:
- ¹⁴¹ Արձանագրութեան Տոմար, 14 Օգոստոս 1918: ՀԲԸՄի մասնաճիւղը կը պատահա-
նէր, թէ քանի որ բոլոր կողմերու ներկայութեամբ Միութիւնը վերակազմուած էր,
պիտի բերէր իր մասնակցութիւնը (Նամակներու Տոմար, Նամակ Իսրայէլ Արսլանին,
14 Օգոստոս 1918):
- ¹⁴² Արձանագրութեան Տոմար, 21 Օգոստոս 1918:
- ¹⁴³ Ապրիլ թուադրուժը (Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2) սխալ է:
- ¹⁴⁴ Մանուկ Համբարձումեան, «Ամերիկահայ Գաղութը (Վերջին Տասնամեակը)», Հարե-
նիք ամսագիր, Յունիս 1923, էջ 69:
- ¹⁴⁵ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 29-30:
- ¹⁴⁶ Չոյգ նամակները տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 646 (Հրապարակուժը՝ Մասթէնու-
եան, «Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը», էջ 136-137):
- ¹⁴⁷ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 30: Արժրուելի շփոթած է Թաղական Խորհուրդի վաւե-
րացուժը եւ Միութեան ճանաչուժը: Ըստ իրեն, Միութիւնը պաշտօնական վաւերացու-
մի դիմում կատարած է. «Արդարադատութեան նախարարութիւնը ներկայացուած
ծրագիր կանոնագրին մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ կ'առաջարկէ, որ կը կա-
տարուին քննիսմուր անդամական ժողովին մէջ: Ասկէ յետոյ, 1918 Հոկտեմբեր
10ին, վաւերացման պաշտօնական հրամանագիր կը հրատարակուի եւ Պ. Այրէսի
գաղութային մարմինը կը ճանչցուի կառավարութեան կողմէ՝ Լա Քոլեքքիփուստ
Ռեյիսիսուս Արժեկիսուս» անունով (Արժրուելի, էջ 18); Հմմտ՝ Արզումանեան, Ազ-
գայասուժ, էջ 144:
- ¹⁴⁸ «Տիրուելի», Հայ Կեդրոն, Յունուար 1933, էջ 15:
- ¹⁴⁹ «Unión Nacional Armenia», La Nación, 7 de noviembre de 1918, էջ 4:
- ¹⁵⁰ Արսլան, Մարտ 1942, էջ 40:
- ¹⁵¹ Թոփչեան, 16 Յունիս 1934, էջ 2; Հմմտ՝ Binayan Carmona, էջ 91, որ նախապէս Արս-
լանեանի մեկնուժը թուադրած էր 1916 (Binayan, էջ 27): Ըստ Արսլանի, տարբեր
թուականներու հինգ խումբ մեկնած է (115 հոգի) (Արսլան, Մարտ 1942, էջ 40):
- ¹⁵² Արժրուելի, էջ 18: ՀԹԳ տոմարը կը նշէ թիւը առանց թուականի («Պուենոս Այրէսի
Հայ Գաղութը», 30 Յունուար 1970, էջ 1): Հարիւր յիսուն կամաւորներուն մեկնուժի
1917 թուադրուժը (Մոսկովեան, «Պուենոս Այրէսի», էջ 6) կասկածելի է:
- ¹⁵³ Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 55:
- ¹⁵⁴ Պուէնոս-Այրէսի Հայ Գաղութը, Կոչնակ Հաշատանի, 12 Օգոստոս 1919, էջ 18:
- ¹⁵⁵ Binayan Carmona, էջ 95:
- ¹⁵⁶ Համբարձումեան, «Ամերիկահայ Գաղութը», էջ 71-74:
- ¹⁵⁷ Տօնպետեան, Հ. Ե. Գաղթականութիւնը, էջ 395:
- ¹⁵⁸ Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 56:
- ¹⁵⁹ Պուէնոս-Այրէսի Հայ Գաղութը, էջ 995:
- ¹⁶⁰ Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2 (տարեթիւը գրուած է 1919):
- ¹⁶¹ «Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութը», 30 Յունուար 1970, էջ 1:
- ¹⁶² Մ. Կոան, «Պատմական Վաւերագրեր», Արմենիա, 17 Յունուար 1955, էջ 2:

- ¹⁶³ Արձանագրութեան Տոմար, 2 Մայիս 1920.
- ¹⁶⁴ Նոյն, 2 Մայիս եւ 16 Մայիս 1920.
- ¹⁶⁵ ՏԵՍ՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Հարաւային Ամերիկայի Պետութիւնները», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. Ի., 2000, էջ 242-244.
- ¹⁶⁶ «Aniversario De La República Armenia. Su Celebración En Quilmes» [Հայկական Հանրապետութեան Տարեդարձ. Անոր Տօնախմբումը Քիլմէսի Մէջ], *La Prensa*, 31 de mayo de 1920, էջ 11.
- ¹⁶⁷ Բնագիրը տե՛ս՝ «Carta de la Unión Nacional Armenia de Buenos Aires al Presidente de la Nación, Dr. Hipólito Yrigoyen, Expresándole Su Agradecimiento Por Haber Reconocido A La República De Armenia Como Un Estado Libre E Independiente» [Պուեներու Այրէսի Հայ Ազգային Միութեան Նամակ Ազգիս Նախագահ Տօքթ. Իպոլիթօ Իրիկոսէնին, Իր Երախտագիտութիւնը Յայտնելով Հայաստանի Հանրապետութեան Որպէս Ազատ Ու Անկախ Պետութիւն Ծանաչումին Համար], *Circular Informativa Mensual Del Ministerio De Relaciones Exteriores Y Culto*, junio de 1920, էջ 381. ՏԵՍՆԵՍ՝ «Nueva República De Armenia» [Հայաստանի Նոր Հանրապետութիւն], *La Prensa*, 21 de mayo de 1920, էջ 9, որ յիշուած է նամակը.
- ¹⁶⁸ Կռան, էջ 2.
- ¹⁶⁹ «Պուեներու Այրէսի Հայ Գաղութիւն», 30 Յունուար 1970, էջ 1.
- ¹⁷⁰ Binayan, էջ 97. 1919 թուագրումը (Եղիազար Խաչերեան, «Մա՛հ Ընկեր Միաք Փննիկեանի», *Արմենիա*, 15 Սեպտեմբեր 1964, էջ 2) սխալ է. Կարապետ Հասսասեան այս յանձնախումբին կը վերագրէ Ազգային Միութեան ժամանակաւոր վարչութեան Հանգամանքը (Hassassian, էջ 13), ինչ որ անճիշդ է:
- ¹⁷¹ «Ճուաբարը» (խմբագրական), *Հարբէիթ*, 15 Յունիս 1920, էջ 2.
- ¹⁷² Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2: Ըստ Պինայեանի, ներկայ եղած է 130 հոգի եւ հաւաքուած՝ 26-185 ֆրանք (Binayan Carmona, էջ 97): Միւս կողմէ, 1920ին այնթապցիներու Օգնութեան Յանձնախումբը 3-566 փեսօ դրկեց ԱՄՆի Օգնութեան Յանձնախումբին, Այնթապի հերոսամարտին որպէս օժանդակութիւն (Մարաֆեան, էջ 568): 1918ին «Հաճըն» Ընկերութիւնը 4-300 փեսօ դրկած էր Ատանա՝ վերադարձնելուն (Պօղոսեան, էջ 706):
- ¹⁷³ 1919 Փետրուարին կազմուած էր Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւնը («Պուեներու Այրէսի Հայ Գաղութիւն», 30 Յունուար 1970, էջ 1), որ 1920 Մարտին յիշուած է Հայ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւն անունով (Արձանագրութեան Տոմար, 11 Մարտ 1920): Նոյն տարուան Յուլիսին լուծուած էր, քանի որ ժողովը որոշած էր դաշն ներառնել զիւանդին մէջ «երբ ի վիճակի ըլլան ներկայացուցիչ զրկելու» (Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 57):
- ¹⁷⁴ Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 56-57: Հեքիմեան, սխալմամբ, այս ժողովը 1920 Մարտ թուագրած է (Hekimian, էջ 101):
- ¹⁷⁵ Կռան, էջ 2.
- ¹⁷⁶ Կռան, էջ 2.
- ¹⁷⁷ «Պ. Այրէսի Հայ Գաղութիւն», 6 Փետրուար 1970, էջ 1.
- ¹⁷⁸ Արսլան, Մայիս 1942, էջ 74.
- ¹⁷⁹ Նամակներու Տոմար, Նամակ Հայ Ազգ. Միութեան, 29 Ապրիլ 1921.
- ¹⁸⁰ Արսլան, Մայիս 1942, էջ 74.

¹⁸¹ Արձանագրութեան Տոճար, Հայ Գաղութային Կեդրոնի, 9 հւ. 30 Մայիս 1923.

¹⁸² «Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութը», 6 Փետրուար 1970, էջ 1.

¹⁸³ Արձանագրութեան Տոճար, 30 Սեպտեմբեր հւ. 19 Հոկտեմբեր 1923.

¹⁸⁴ Արձանագրութեան Տոճար, Հայ Գաղութային Կեդրոնի, 5 Նոյեմբեր 1923.

¹⁸⁵ Արձանագրութեան Մամուլ, 16 Դեկտեմբեր 1923, էջ 2.

¹⁸⁶ «Տիրունի», Հայ Կեդրոն, Յունուար 1933, էջ 15.

ARMENIANS IN BUENOS AIRES

(1909-1920)

(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

The study is an attempt at reconstructing the settlement of Armenians in Buenos Aires during the 1910s, when the community was actually taking shape. The Daily life of the immigrants forced them to create institutions which would help in their process of adjustment to the new country and also be helpful to their families and birthplaces.

By 1914, the number of Armenians in Buenos Aires was estimated at 2,000. This number dwindled during WWI due to the economic crisis of Argentina, and half of the Armenian population is said to have migrated to the United States or France. Some 150 Armenians also volunteered for the French army and later for the Armenian Legion. Community life came almost to a standstill during the 1916-1917 internal crisis. In 1918, the foundation of the Argentinean branch of the Armenian National Union of America provided motivation for the reunification of the community and pooled quite scarce resources to help the Armenian Cause and the fledgling Republic of Armenia. Another quarrel between partisan and non-partisan members of the Armenian National Union ended with the collapse of this organization by the end of 1920, which opened a new page in the organization of the community.